

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД  
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»  
ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ



# ПОЛІТОЛОГІЯ

*(модульний курс)*

Навчальний посібник

3-тє видання, перероблене та доповнене

Дніпропетровськ  
НГУ  
2013

УДК 32 (082.24)  
ББК 66.0  
П 50

*Рекомендовано редакційною радою Державного ВНЗ «Національний гірничий університет» (протокол № 4 від 15.04.2013).*

Рецензенти:

*О.Л. Тупиця*, д-р політ. наук, професор, завідувач кафедри політології (Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара);

*І.А. Побочій*, д-р політ. наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології (Національна металургійна академія України).

Авторський колектив:

Б.О. Галь, О.В. Єгорова, М.В. Зенкін, Д.В. Колісник, А. В. Поух, В.Ю. Пушкін, В.І. Чорнобаєв

**Політологія** (модульний курс): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Б.О. Галь, О.В. Єгорова, М.В. Зенкін та ін. – 3-тє вид., переробл. і допов. – Д.: Національний гірничий університет, 2013. – 141 с.

Розглянуто найбільш важливі проблеми політичної науки, її специфіка, основні категорії та парадигма. На базі широкого використання сучасної літератури проаналізовано такі проблеми, як політична влада, політичні системи та режими, громадянське суспільство та правова держава, партійні та виборчі системи, політичні еліти та лідерство, а також особливості політичних процесів у сучасній Україні.

Розраховано на студентів, аспірантів технічних університетів, викладачів та всіх, хто цікавиться проблемами політології.

УДК 32 (082.24)  
ББК 66.0

© Державний ВНЗ «Національний гірничий університет», 2013.

© Б.О. Галь, О.В. Єгорова, М.В. Зенкін, Д.В. Колісник, В.Ю. Пушкін, В.І. Чорнобаєв, 2013.

## ***ВСТУПНЕ СЛОВО***

Політологія відноситься до найбільш відповідних часу галузей суспільних знань, без яких, як стверджували Платон і Аристотель, немає повноцінної особистості і, загалом, «хорошого суспільства». Тобто суспільства самодостатнього, безпечного для проживання, в якому панують мир і взаємоповага, а людина є головною цінністю.

Однією з ключових умов ефективної життєздатності суспільства є наявність в ньому високої політичної культури, формування якої і складає основне призначення політичної науки. А що ж передбачає політична культура? Це, перш за все, здатність логічно мислити, аналізувати, не механічно сприймати отримані знання, терпляче ставитись до інакомислення. Політична культура проявляє себе і в мистецтві ведення діалогу, і в поважному ставленні до опонента, і в толерантному відстоюванні власної позиції.

В широкому розумінні політична культура являє собою найважливішу частину освіти, чотири принципи якої дуже образно і точно визначила комісія ЮНЕСКО: «Навчитися жити разом, навчитися отримувати знання, навчитися працювати, навчитися жити».

Загальноновизнано, що жити в суспільстві і бути незалежним від нього неможливо. Кожен з нас залежить від стану суспільства, від держави, в якій живемо, від якості політичної влади, якій ми з вами делегуємо свої повноваження. Чи це означає, що ми абсолютно залежні і наша доля визначена наперед? Де наше місце у цій системі координат, яка наша роль, що ми можемо і маємо робити, аби за всіх, навіть несприятливих обставин, не стати сліпими, слухняними виконавцями чужої волі, зберегти свій внутрішній світ, незалежність і людську гідність? Почасти відповідаючи на ці споконвічні питання, Григорій Сковорода, мислитель європейського масштабу, радив: «Пізнати себе..., взятися за свою долю і робити справу». А для цього, безумовно, треба мати не лише сильний, цілеспрямований характер, але й

широту знань, глибоке розуміння суспільно-політичних процесів, що впливають на наше життя. Політологія, і в цьому її значущість, як раз і виступає одним з тих інструментів, які дають можливість зорієнтуватися у сучасному світі, сприяють самоствердженню особистості.

Ми живемо в неспокійному світі, який бурхливо розвивається. Конфлікт людства з оточуючим середовищем, глобалізація, посилення радикальних настроїв, наростаюче протистояння цивілізацій, криза ліберальної ідеології - ці та інші явища становлять реальну планетарну загрозу. За цих умов зі все більшою гостротою постають питання, як перебудувати існуючий світовий порядок, чим і як відповісти на виклики нинішнього століття.

Звідси закономірний, усе зростаючий попит на політологічні знання, який спостерігається сьогодні у багатьох країнах світу. Створюються нові, добре оснащені політологічні центри, розлогі курси політології вивчаються у всіх елітарних університетах. Знання політології не тільки престижне, це – ознака професіоналізму, спосіб досягнення успішної життєвої кар'єри.

Таким чином, хочеш змінити своє життя і світ на краще - дій! Дій грамотно і осмислено, спираючись, зокрема, на політологічну теорію і практику. Вона, звісно ж, не панацея від усіх проблем, але надійна підмога, що дозволяє уникати багатьох помилок і забобонів.

Успіхів вам, молоді колеги, увазі яких і пропонується цей навчальний посібник на важкому і захопливому шляху Пізнання.

Директор  
Інституту гуманітарних проблем ДВНЗ «НГУ»,  
завідувач кафедрою історії та політичної теорії,  
професор

В.Ю.ПУШКІН

## **ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ I: ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ**

### **ТЕМА 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА**

*У предметі політологічної науки тісно переплетені ідеї, інститути, люди  
(М. Гравітц, «Методи соціальних наук»)*

- Історія розвитку політичної науки
- Становлення політології у сучасній Україні
- Об'єкт, предмет і структура політичної науки
- Методи політології
- Функції науки про політику
- Категорії політології

#### **Після вивчення теми Ви повинні вміти:**

- ❖ правильно визначити місце політології в системі сучасних наук;
- ❖ розрізняти політологію як науку і навчальну дисципліну;
- ❖ визначити об'єкт і предмет політології;
- ❖ охарактеризувати основні методи політичної науки;
- ❖ пояснити суть основних функцій та категорій науки про політику.

<b>Ключові поняття та терміни</b>	
<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>політична наука</i></li><li>• <i>політична соціологія</i></li><li>• <i>предмет політології</i></li><li>• <i>політична історія</i></li><li>• <i>політична філософія</i></li><li>• <i>методологія політичної науки</i></li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>політологія</i></li><li>• <i>політична психологія</i></li><li>• <i>об'єкт політології</i></li><li>• <i>політична географія</i></li><li>• <i>історія політичних вчень</i></li><li>• <i>функції політології</i></li></ul>

#### ***Історія розвитку політичної науки***

Політологія – одна з «наймолодших» гуманітарних наук. Її зародження, в основному, пов'язують з другою половиною XIX століття. Однозначної думки з приводу того, де вона з'явилася і яку країну вважати її батьківщиною, немає. Американські вчені з упевненістю доводять, що політологія – продукт американської думки. Як підтвердження наводиться факт створення Ф. Лейбером у 1857 році кафедри історії і політичної науки в Колумбійському коледжі. Представники Західної Європи доводять, що перша установа, яка спеціалізувалася на дослідженнях у галузі політичної науки, була заснована в 1871 році у Франції під назвою Вільна школа політичних наук (нині Інститут політичних досліджень Паризького університету). Як аргумент своєї правоти вони наводять той факт, що один із засновників колумбійської кафедри Дж. Бержесс тривалий час сам навчався в паризькій Вільній школі політичних наук, а свою власну школу політичної науки заснував лише в 1880 році. Не стоять осторонь і німецькі вчені, які вважають формальним початком політології утворення в першій половині XIX століття Правової школи в

Німеччині (до речі, Ф. Лейбер – німецький вчений, який емігрував до США). Та все ж, слід зазначити, що політологія завершила процес інституціоналізації і оформилася як самостійна галузь наукового знання тільки наприкінці 40-х років ХХ століття. Інституціоналізація будь-якої наукової дисципліни передбачає проходження низки етапів:

- накопичення теоретичного і емпіричного матеріалу в рамках споріднених наук;
- проведення і публікація спеціалізованих наукових досліджень;
- створення спеціалізованих періодичних видань;
- підготовка кадрів, створення наукових і навчальних закладів;
- формування наукового співтовариства вчених і викладачів дисципліни, об'єднаних в національні і міжнародні асоціації.

Вивчення історії політичної думки свідчить, що політологія зароджується в рамках філософії і протягом багатьох століть розвиток політичних ідей відбувався в надрах саме філософії. Французький політолог М. Дюверже виділив три періоди в історії політичної думки. Перший період він визначив від античності до ХVІІІ століття (Аристотель, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Ш. Монтеск'є та ін.). Другий період – ХІХ століття (А. де Токвіль, О. Конт, К. Маркс). Третій період – ХХ століття, який власне і є історією політичної науки. Американський вчений Г. Алмонд, аналізуючи основні етапи розвитку політичної науки, представив графічну модель у вигляді кривої. Погоджуючись, що політична наука зародилася в Стародавній Греції, він відзначив, що в епоху розквіту Стародавнього Риму крива розвитку пішла вгору, весь період Середньовіччя вона трималася приблизно на одному рівні, за часів Ренесансу знов пішла вгору і зробила різкий стрибок в ХХ столітті, коли політична наука набула дійсно професійного характеру. Протягом ХХ століття крива розвитку круто підіймалася тричі. Перший пік припадає на міжвоєнні десятиріччя (20-30-ті роки) і пов'язаний з розробкою чиказькою школою програми емпіричних досліджень, в яких істотна увага приділялася психологічним і соціологічним інтерпретаціям політики, а також кількісним чинникам. Другий пік спостерігається в 1950-1970-ті роки, коли широкого поширення набув поведінковий підхід до вивчення політики. В цей час почали створюватися нові науково-дослідні установи, професійні асоціації, видаватися численні політичні журнали. Третій пік (з 80-х років) падає на сучасний етап розвитку і пов'язаний, з одного боку, із застосуванням у політичній науці кількісних методів, з іншого – з утвердженням у дослідницькій практиці методологічного плюралізму.

**Становлення політології у сучасній Україні** СРСР, як й інші соціалістичні країни, стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувалися в основні постулати панівної у цих країнах марксистсько-ленінської ідеології. Залучення науковців і громадян до розроблення й вивчення проблем політології, до досягнення демократичного світового надбання суперечило інтересам панівної комуністичної верхівки. Тому аж до другої половини 80-х років у СРСР

політологія не визнавалася за науку, а окремі дослідження політики здійснювались у межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, політичної економії, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін.

Ставлення до політології почало змінюватися лише в період перебудови. У 1989 р. Державний комітет СРСР з науки і техніки офіційно затвердив номенклатуру спеціальностей наукових працівників під загальною назвою «Політичні науки». В ній уперше передбачалася спеціалізація з політичних наук, що створило можливості для захисту кандидатських і докторських дисертацій, присвоєння вчених ступенів кандидата і доктора політичних наук. У цей же час політологію стали викладати у вищих навчальних закладах.

Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському (Луганськ), Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському університетах, Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова (Київ), Національному університеті «Києво-Могилянська академія». У недержавної форми власності Таврійському екологічному інституті (Сімферополь) відкрито перший в Україні політологічний факультет.

Нині в Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, відбувається інтенсивний процес становлення науки про політику. Політологія вивчається у вищих навчальних закладах, виходять друком наукові праці, навчальні посібники та підручники. Поряд із журналами «Політика і час», «Віче» з'явилися нові часописи політологічного змісту – «Розбудова держави», «Людина і політика», «Нова політика», «Політичний менеджмент». Заявили про себе наукові установи, що досліджують політичні проблеми: академічні – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Інститут держави і права імені В.М. Корецького, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, низка суспільно-політичних центрів і кафедр політології вищих навчальних закладів. Створено Українську академію політичних наук, Українську асоціацію політологів, Інститут політики, Центр економічних та політичних досліджень ім. Разумкова, Асоціацію молодих політиків і політологів України.

Отже, політична наука в Україні поступово посідає належне їй місце в системі суспільствознавства, дедалі помітніше впливає на реальні політичні процеси, становлення демократичної державності.

**Об'єкт, предмет і структура політичної науки**

Розглянемо сам термін «політологія». Він походить від двох давньогрецьких слів: *politika* – політика і *logos* – слово, вчення, наука. Отже, етимологічно політологія перекладається з давньогрецької як наука про політику. Проте, етимологічний підхід – це дуже спрощене трактування. Етимологічний зміст того або іншого терміну лише позначає об'єкт дослідження, вказує на ту область, в якій він знаходиться, але не виявляє специфічних особливостей даного об'єкту. Для того, аби розібратися в тому, що ж являє собою політологія, необхідно чітко встановити

її об'єкт і предмет. В якості об'єкту будь-якої науки завжди виступає певна область реальної дійсності. Предмет – результат дослідницьких дій, у процесі яких виділяються ті чи інші сторони і закономірності розвитку і функціонування об'єкту, який вивчається, і які є специфічними для даної науки.

**Об'єктом політології** прийнято вважати всю сукупність властивостей, зв'язків і відносин суспільного життя, які носять назву політичних. Об'єкт політології – політична сфера суспільного життя, що включає, наприклад, політичні відносини, політичну систему, політичну культуру, політичні процеси, політичну владу тощо.

Дискусія щодо предмету політології на сьогодні не завершена. Найбільший вплив на формування предмету політології справили дві традиції, дві школи – європейська і англо-американська.

*Європейська традиція* відображає вплив традиційних напрямків розвитку суспільної думки: філософського, юридичного, історичного. Своїм корінням європейська політологічна школа уходить в державознавство, тому політологія сконцентрувала свою увагу на вивченні держави та інших політичних інститутів, що здійснюють владні функції. В середині європейської політичної науки визначилися *два напрями* в трактуванні предмету політології: прихильники одного з них розуміли її предмет достатньо вузько, іншого – значно ширше. Послідовники традиційних методів аналізу ототожнювали політологію з наукою про державу. Ця традиція була закладена ще Аристотелем. Представники іншого напрямку трактували політологію як науку про владу (кратологія) і вважали, що цю традицію заклав італійський мислитель Н. Макіавеллі. Проте і ті, і інші зазнавали чималих труднощів у поясненні реальності, яка постійно змінюється. Річ у тому, що за політичними інститутами, які є лише зовнішніми формами політичних відносин, часом неможливо побачити справжні причини і реальні рушійні сили політичних змін, зрозуміти, в чий інтерес використовується влада. Прихильники розширеного трактування самі висловлювали сумніви з приводу можливості визначення влади. В 30-х роках ХХ століття під впливом технологічних і соціально-економічних змін в Європі сталася криза розуміння політики крізь призму владних політичних інститутів. Важливо було зрозуміти соціальні причини того, хто і чому здійснює поділ влади всередині суспільства, які наслідки того або іншого способу поділу і здійснення влади. Ці обставини викликали інтенсивний розвиток політичної соціології тощо.

Враховуючи нові реальності, французький політолог *М. Гравіту* намагалася сформулювати узагальнену точку зору на предмет політології. «Представляється, – писала вона, – що політичну науку можна визначити як вивчення того, як люди використовують інститути, які регулюють їх сумісне життя, і вивчення ідей, що приводять в рух людей незалежно від того, створені ці ідеї ними самими або отримані від попередніх поколінь... У предметі політичної науки тісно переплетені ідеї, інститути і люди». Згідно європейської традиції політологія виступає як одна з наук про політику разом з політичною історією, політичною філософією, політичною соціологією



тощо. Для європейської політологічної школи характерні дослідження загальносоціологічних, філософських аспектів владних відносин, діяльності держави і інших політичних інститутів. Її висновки відрізняються академізмом, претензією на універсальність.

*Американській* політичній науці властиві велика прагматичність і функціональність висновків. Вона формувалася як реакція на політичні проблеми, що виникали при створенні американської політичної системи і вимагали свого вирішення. Визначаючи політологію як науку про владу, більшість американських дослідників завжди виділяли у владних відносинах функціональні, поведінкові, психологічні характеристики. Так, американські вчені Т. Парсонс і Р. Даль головну функцію влади вбачали в *розподілі ресурсів* та забезпеченні загального порядку. Вони вважали, що розподіл ресурсів повинен здійснюватися шляхом ухвалення владою найважливіших для суспільства політичних рішень. Це дозволило іншому американському політологу Д. Істону визначити в якості предмета політичної науки способи, якими ухвалюються рішення для суспільства, дії владних інститутів, а також ті наслідки, які вони можуть викликати.

При всіх відмінностях у розумінні предмету політичної науки, що склалися в європейській і американській школах, існує і те загальне, що об'єднує їх. Так, більшість дослідників **предметом політичної науки** вважає взаємодії з приводу влади. Найактивнішими учасниками цих політичних взаємодій виступають інститути публічної влади, перш за все держава, суспільство і індивід. Отже, *політологію можна визначити як науку про устрій, поділ і здійснення влади в політичній спільноті, що реалізується через взаємодію інститутів публічної влади, суспільства і індивіда.*

До структури політології як достатньо розгалуженої системи знань про політику можна включити ряд дисциплін, які досліджують ті або інші сторони політичної дійсності. Серед них виділяються наступні:

- **політична філософія (філософія політики)** досліджує ціннісні світоглядні аспекти політики, політичні ідеали, норми, на основі яких функціонує політична система, визначає зміст найважливіших політичних явищ (влади, держави, прав людини, політичного ладу і т. д.), здійснює формування понятійного, категоріального апарату політичної науки;
- **історія політичної думки (історія політичних учень)** вивчає етапи еволюції уявлень про політичне життя і його компоненти, які існували в різні історичні епохи;
- **політична соціологія.** Найбільш розгалужена галузь політичного знання, яка займається вивченням політичних явищ і процесів, побудованим на зборі, узагальненні і аналізі емпіричних даних. Служить раціональною базою реальної політики, використовується для прогнозування і ухвалення політичних рішень, при постановці задач і виборі тактики досягнення політичних цілей. (На думку американських учених, відмінності між політологією і політичною соціологією полягають у тому, що політологія починає з держави і досліджує, як

вона впливає на суспільство, тоді як політична соціологія починає з суспільства і досліджує, як воно впливає на державу);

- **політична психологія** досліджує суб'єктивні механізми політичної поведінки, вплив прихованих підсвідомих переконань, установок, орієнтацій. Останнім часом значення психологічних чинників політичної участі зросло, оскільки до політики активно залучаються широкі верстви населення, які, на жаль, у політичному відношенні малоосвічені, їхня поведінка часто ґрунтується на відчуттях, віруваннях, традиціях;
- **політична антропологія** вивчає вплив родових якостей особи, основоположних потреб людини (їжа, одяг, духовний розвиток, особиста безпека) на політичну поведінку;
- **політична історія** розглядає процес виникнення політичних інститутів і установ, причини їх послідовних або революційних змін у часі;
- **політична географія** вивчає вплив кліматичних, географічних і природничих чинників на політичне життя.

Політологія, яка є комплексною наукою про політику та інтегрує висновки інших політичних дисциплін, органічно поєднує три рівні знань про політику: філософський, на якому визначаються зміст, природа і призначення влади, держави і т.д.; теоретичний, який виявляє місце і роль кожного політичного інституту і суб'єкта, форми і типи функціонування владних відносин; соціологічний, що розкриває причини і мотиви політичного впливу і поведінки індивідів, груп.

### **Методи**

#### **політології**

Політичні явища і процеси пізнаються за допомогою різних методів (від грец. *methodos* – шлях дослідження).

Під методом розуміється сукупність логічних операцій, що дозволяють розкривати зміст предмету дослідження. Основні методи і рівні методології політичних досліджень склалися поступово. Періодизація розвитку методології політичної науки може бути представлена таким чином:

- класичний період (до XIX ст.) пов'язаний переважно з дедуктивним, логіко-філософським і морально-аксеологічним підходами;
- інституційний період (XIX – початок XX ст.) – на провідні позиції виходять історико-порівняльний і нормативно-інституційний методи;
- біхевіористський (від англ. *behavior* – поведінка) період (20-70-ті рр. XX ст.), коли почалося активне запровадження кількісних методів;
- в останній третині XX ст. наступив новий, постбіхевіористський етап, який характеризується поєднанням «традиційних» і «нових» методів.

Суперечки про пріоритетні підходи продовжуються і дотепер, основними ж течіями в рамках методології політичної науки як і раніше є «традиціоналістська» (сповідує якісні методи класичної і інституційної політології) та «біхевіористська» (виступає за пріоритет «точних», емпіричних і кількісних методів).

**Інституційний метод** пов'язаний з прагненням виявити певні юридичні норми, проаналізувати основні закони суспільства (починаючи з Конституції) і їх значення для існування і нормального розвитку суспільства.

Великий вплив тут справили переконання Ш. Монтеस्क'є, Дж. Локка, Е. Берка, Т. Джефферсона та ін. В даному підході основна увага приділяється політичним інститутам (парламенту і уряду, партіям і виборчим процедурам, механізмам поділу влади і конституційному устрою). Аналіз будується, виходячи з тих політичних форм, які склалися і вкоренилися у суспільстві. Ці форми або інститути, з одного боку, є логічним продовженням і закріпленням соціальних відносин і норм, а з іншого – покликані вносити в суспільство стабілізуюче підґрунтя.

**Порівняльний (компаративний) метод** відомий з часів Аристотеля, Платона, Монтеस्क'є. Його особливість полягає в зіставленні двох (або більше) політичних об'єктів. Порівняльний метод дозволяє встановити, в чому полягає їх подібність, вичленити загальні риси або показати, за якими ознаками вони (політичні об'єкти) розрізняються. Будь-яке порівняльне дослідження включає наступні етапи: а) відбір і опис фактів; б) виявлення і опис тотожностей і відмінностей; в) формування взаємозв'язків між елементами політичного процесу і іншими соціальними явищами у формі експериментальних гіпотез; г) подальша перевірка гіпотез; д) «визнання» деяких основоположних гіпотез. Порівняльний політичний аналіз дозволяє:

- розробити систему знань про політику, яка піддається перевірці;
- дати оцінку політичному досвіду, інститутам, поведінці і процесам з точки зору причинно-наслідкових зв'язків;
- прогнозувати події, тенденції і наслідки.

Для сучасної порівняльної політології характерний інтерес до таких явищ як: групові інтереси, неокорпоративізм, політична участь, раціональний вибір, етнічні, релігійні, демографічні чинники та їх вплив на політику, процеси модернізації, стабільність і нестабільність політичних режимів, умови для виникнення демократії, вплив політики на суспільство і т. д. Існує декілька різновидів порівняльних досліджень: крос-національне порівняння орієнтовано на зіставлення держав одна з одною; порівняльно орієнтований опис окремих випадків (case studies); бінарний аналіз, заснований на порівнянні двох (частіше всього схожих) країн; крос-культурні та крос-інституціональні порівняння націлені відповідно на зіставлення національних культур і інститутів.

**Соціологічний метод** є сукупністю прийомів і методів конкретних соціологічних досліджень, спрямованих на збір і аналіз фактів реального політичного життя. Методи соціологічних досліджень (опитування, анкетування, експерименти, статистичний аналіз, математичне моделювання) дозволяють зібрати багатий фактичний матеріал і на його основі вивчати політичні явища і процеси. Їхня перевага полягає в тому, що дослідник має справу з матеріалом, який можна математично формалізувати, прослідити тенденцію і кореляцію. Важливо і те, що на основі соціологічного матеріалу можна зробити політичні прогнози. В сучасній політології соціологічні методи набули великого поширення. На їхній основі склалася прикладна політологія, орієнтована на практичне застосування результатів дослідження, які є специфічним інтелектуальним товаром. Замовником такого роду досліджень

виступають центральна і місцева влада, державні установи, політичні партії тощо. За допомогою соціологічного методу можна виявити взаємозв'язок політики і інших сфер життя, розкрити соціальну природу влади, держави, права, визначити соціальну спрямованість ухвалюваних державою рішень, встановити, на користь яких груп вони здійснюються.

**Антропологічний метод**, який виходить з природи людини, широко використовується під час аналізу механізмів, інститутів влади і соціального контролю переважно в доіндустріальних суспільствах, а також проблем адаптації і трансформації традиційних механізмів контролю при переході до сучасних політичних систем. Цей метод дає ключ до вивчення таких проблем, як зв'язок типу людини (стійких рис його інтелекту, психіки) і політики, вплив національного характеру на політичний розвиток, і навпаки.

**Психологічний метод** орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки, індивідуальних якостей, рис характеру, а також типових механізмів психологічних мотивацій. В основу цього методу були покладені найбільш визначні ідеї Аристотеля, Сенеки, Н. Макіавеллі, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббса і ін. про співвідношення особи і влади, про природу людини в політиці, про виховання громадянина, про те, яким має бути правитель. Одним з джерел сучасного психологічного підходу стали ідеї психоаналізу. Психоаналіз виявляє приховані несвідомі мотиви вчинків політичних діячів. На основі психоаналізу можливе пояснення різних типів політичної поведінки (зокрема, поведінки натовпу, авторитарного типу особи). Політичний психоаналіз необхідний при вивченні процесу політичної соціалізації, мотивів поведінки лідера і малих груп. Найбільше розповсюдження отримало психоаналітичне дослідження феномена політичного лідерства, в рамках якого виділяються два напрями: психобіографічний і психоісторичний.

Своєрідну революцію в політичній науці спричинив **біхевіористський метод**, що виник як альтернатива юридичному методу, і в рамках якого політичне життя аналізувалося шляхом вивчення державно-правових і політичних інститутів, їх формальної структури, процедур їх діяльності. Використання біхевіористського методу в політології ґрунтується на переконанні, що політика як суспільне явище має перш за все індивідуальний вимір, і тому всі групові форми діяльності вона прагне вивести саме з аналізу поведінки індивідів, поєднаних груповими зв'язками. Підхід такого роду припускає, що домінуючим мотивом участі в політиці є психологічна орієнтація. Для біхевіористів політика – це вид соціальної поведінки індивідів (груп), що характеризується установками і мотиваціями, пов'язаними з участю у владі і владарюванні. Біхевіоризм покликаний визначити реальні причини і параметри політичної поведінки на масовому рівні. Основоположниками біхевіористського методу вважаються американські політологи Ч. Мерріам і Г. Лассуел. «Одиницею» політичного дослідження в рамках даного підходу була визнана спостережувана поведінка індивідів і груп у різних політичних ситуаціях. Основні принципи біхевіористського руху можна сформулювати таким чином:

- прагнення до виявлення елементів одноманітності в політичній поведінці, їх узагальнення і вираження у теоріях і моделях, що мають евристичну і прогностичну цінність;
- будь-які висновки повинні співвідноситися з емпіричними фактами і будуватися на їх основі;
- для отримання даних необхідно використовувати адекватні методи;
- інтерпретація отриманих даних та їхня оцінка повинні бути диференційовані, їх не можна плутати;
- дослідження має носити системний характер, тобто прагнути розкрити основні причинно-наслідкові зв'язки, все різноманіття спостережуваних структур;
- політична наука повинна активно використовувати результати і дані інших наук: психології, антропології, соціології і т. д.

З психології і медицини в політичній науці почали залучати тести і лабораторні експерименти, з соціології – анкетні опитування, інтерв'ю, спостереження, з математики і статистики – регресійний, кореляційний, факторний і інші види аналізу, а також математичне моделювання і методи теорії ігор. Згодом почали активно створювати інформаційні бази політичних даних і експериментальні системи «штучного інтелекту» на основі електронно-обчислювальної техніки. Значний внесок біхевіоризм зробив у вивчення поведінки електорату, політичного лідерства, процесу прийняття рішень. Особливе місце в методології посіли методи вивчення виборчого процесу і електоральної поведінки. Поширення набувають методи передвиборного зондування громадської думки і техніка панельних (повторюваних) опитувань виборців. Біхевіоризм зіграв помітну роль у становленні і розвитку порівняльної і прикладної політології. У рамках біхевіоризму були напрацьовані основні методи прикладних політичних досліджень:

- статистичні дослідження політичної активності, зокрема дослідження, які стосуються виборів;
- анкетні дослідження і опитування;
- лабораторні експерименти;
- застосування теорії ігор у вивченні прийняття політичних рішень.

В той же час неодноразово висловлювалися критичні зауваження з приводу зловживання кількісними методами аналізу. Підкреслювалося, що надмірна захопленість методами математичного і статистичного аналізу знижує потенціал і результативність досліджень. У межах постбіхевіористського періоду формуються розвиваються такі типи політичного дослідження, як структурно-функціональний аналіз і системний підхід.

В *структурно-функціональному аналізі* за одиницю дослідження приймається «дія», а суспільство представляється як сукупність складних соціальних систем дії (концепція Т. Парсонса, Р. Мертона). Кожний індивід у своїй поведінці орієнтований на «загальноприйняті» зразки поведінки. Норми,

поєднані в інститути, що мають структуру і володіють функціями, направленими на досягнення стабільності суспільства. Мета структурно-функціонального аналізу полягає в кількісній оцінці тих змін, до яких дана система може пристосуватися, не зашкоджуючи своїм основним функціональним обов'язкам. Цей метод доцільний для аналізу способів збереження і регулювання системи, максимальний же його ефект виявляється в порівняльному дослідженні політичних систем. Структурно-функціональний аналіз включає вивчення функціональної залежності елементів політичної системи: єдність інститутів влади, відповідності їх діяльності (функціонування) потребам політичних суб'єктів; виявлення того, як реалізується потреба в пристосуванні системи до середовища, яке змінюється.

Біхевіористський метод не дозволяв представити світ політики цілісно, не був здатний виявити взаємозв'язки різних його елементів. Тому в 1950-1960-х рр. виникла потреба в *системному підході* (засновник – американський вчений Д. Істон), який розглядає політичну сферу суспільства як певну цілісність, що складається з сукупності елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і зовнішнім середовищем. За допомогою системного підходу вдається чітко визначити місце політики в розвитку суспільства, її найважливіші функції, можливості при здійсненні перетворень.

В основі *методу експертних оцінок* лежить проведення експертних оцінок фахівцями в тій сфері політичної діяльності, з приводу якої ведеться експертиза. Досвід показує, що найефективнішим є застосування методу експертних оцінок для вирішення широкого кола неформалізованих проблем політичного життя – вироблення управлінського рішення, оцінки політичної ситуації, прогнозу політичного розвитку тощо. Зрозуміло, що особливе значення для даного методу має підбір експертної групи.

*Комунікативний метод* дозволяє розробити кібернетичну модель політичного процесу, розглядаючи політичні структури як комунікативні одиниці, одиниці спілкування. Політичні взаємодії розглядаються як інформаційні потоки, головний з яких – політичне рішення і реакція на нього.

*Метод політичного моделювання* полягає в дослідженні політичних процесів і явищ шляхом розробки і вивчення їхніх моделей. Можливі різні класифікації моделей. Наприклад, за призначенням виділяють вимірювальні, описові, пояснювальні, критерійні і передбачувані моделі. Потреба в методі моделювання виникає тоді, коли аналіз реального політичного явища неможливий або ускладнений, дуже дорого коштує або вимагає багато часу. Моделювання політичних процесів може здійснюватися не тільки на підставі вже відомих, емпірично перевірених даних, але і на основі гіпотез. Моделювання гіпотез і проведення обчислювальних експериментів з отриманими моделями дозволяє, з одного боку, перевірити гіпотези на несуперечність, з іншого – виявити чутливі і важливі параметри моделі, ті ознаки і зв'язки, зміни яких мають найсуттєвіший вплив на вихідні параметри моделі.

**Функції  
політології**

Політологія, як і будь-яка наука, виконує ряд функцій в суспільстві (від лат. *functio* – виконання,

здійснення) науково-пізнавального, методологічного і прикладного характеру.

По-перше, це **гносеологічна, пізнавальна функція**, суть якої полягає в якнайповнішому і конкретному пізнанні політичної реальності, розкритті властивих їй об'єктивних зв'язків, основних тенденцій і суперечностей.

По-друге, політологія, вивчаючи об'єктивні закономірності, тенденції і суперечності політичної системи, проблеми, пов'язані з перетворенням політичної дійсності, аналізуючи шляхи і засоби цілеспрямованого впливу на політичні процеси, виконує **функцію раціоналізації** політичного життя. Вона обґрунтовує необхідність створення одних і ліквідацію інших політичних інститутів, розробляє оптимальні моделі і політичні структури управління, прогнозує розвиток політичних процесів. Тим самим політологія створює теоретичну основу політичного будівництва, політичних реформ.

По-третє, політологія виконує **функцію політичної соціалізації**, формування громадянськості, політичної культури населення. Знання наукових основ політики дозволяє правильно оцінити співвідношення загальнолюдських, державних, групових і особистих інтересів, виробити відношення до існуючих політичних структур, партій, певну лінію політичної поведінки.

По-четверте, це **прогностична** функція. Політологія здатна надати:

- довготривалий прогноз про діапазон можливостей політичного розвитку тієї або іншої країни на даному історичному етапі;
- представити альтернативні сценарії майбутніх процесів, пов'язаних з певним варіантом великомасштабної політичної дії;
- розрахувати вірогідні втрати по кожному з альтернативних варіантів, включаючи побічні ефекти.

Але найбільш часто політологи дають короткочасні прогнози розвитку політичної ситуації в країні або регіоні, перспектив і можливостей тих або інших політичних лідерів, партій тощо.

Зрозуміло, що між цими функціями існує тісний взаємозв'язок, і що свою соціальну роль політологія може виконувати на основі певної сукупності знань. Освіта – це найефективніший і швидкодіючий канал передачі знань, навиків, найважливіших здобутків політичного досвіду. Саме тоді відбувається цілеспрямована реалізація найважливіших функцій політології як науки. Становлячись навчальною дисципліною, політологія набуває можливість донести найвизначніші надбання політичної думки і політичної практики до величезного числа людей, зробити їх участь у політиці усвідомленою і ефективною.

**Категорії політології** Особливість категорій, властивих для політології, полягає в тому, що цією наукою використовуються окрім специфічних, тобто власне політологічних, категорії і інших наук (філософії, соціології, психології, історії, економіки). Спираючись на філософське розуміння категорій як найбільш загальних і фундаментальних понять, що відображають істотні, загальні властивості і відносини явищ дійсності, категорії, що використовуються в політології, можна розділити на декілька блоків, груп.

Ряд авторів виділяють три блоки категорій. До **першого блоку** вони відносять категорії загальнонаукові, що використовуються і іншими соціально-гуманітарними дисциплінами. Це такі категорії як: **цивілізація, суспільство, населення, народ, прогрес, революція, еволюція, культура, свобода, право.**

До **другого блоку** відносять категорії наук, що знаходяться на стику з політологією. Наприклад: **правова держава, громадянське суспільство, соціальні прошарки і групи, приватна власність, громадська думка** тощо.

**Третій блок** – власні, специфічні категорії. В свою чергу цей блок можна розділити на **п'ять груп**. До **першої групи** відносяться категорії, що розкривають діалектику політичного буття і політичної свідомості. Наприклад: політичні відносини, політична теорія, політична ідеологія, політична психологія. До **другої групи** відносять категорії, що виявляють взаємозв'язок і взаємодію політики і суспільства. Це політичні інститути влади, політична влада, політична сфера. **Третя група** – категорії, які відображають систему відносин «людина і політика». До них відносять: політична участь, політична активність, політична потреба. **Четверта група** – категорії аксіоматичного характеру, що відображають істотні риси соціально-політичного процесу. Серед них – політичне явище, політичний факт, політичний процес. **П'яту групу** складають аксеологічні, ціннісні категорії. Наприклад: суверенітет, безпека, мир.

Варто зазначити, що з розвитком дійсності, політичного життя суспільства, а також з поглибленням наукових знань система категорій, що використовуються в політології, буде постійно розвиватися і збагачуватися.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Коли виникла політологія як наука і політологія як навчальна дисципліна?
2. З якого часу політологія викладається в Україні?
3. Що входить до предмету політології?
4. Розкрийте структуру науки про політику.
5. Охарактеризуйте методи та категорії політології.
6. Які функції та завдання виконує політична наука?
7. Яке місце посідає політологія в сучасній системі наук про суспільство і людину?



## ТЕМА 2. ПОЛІТИКА І ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

«Навіть тоді, коли ми не цікавимося  
політикою, політика цікавиться нами»  
(Уїнстон Черчилль)

- Походження політики
- Сутність терміну «політика»
- Підходи до визначення політики
- Структура політики
- Функції політики
- Політичне життя суспільства

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ правильно визначити поняття «політика»;
- ❖ пояснити відмінність у підходах до трактування політики;
- ❖ висловити своє бачення причин появи політики;
- ❖ зобразити структуру політики;
- ❖ розкрити суть основних функцій політики;
- ❖ визначати особливість впливу певних чинників на зміст політичного життя суспільства;
- ❖ зобразити структуру політичного життя суспільства з визначенням найважливіших його елементів.

Ключові поняття та терміни	
<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>політика</i></li><li>• <i>етапи розвитку політики</i></li><li>• <i>підходи до трактування політики</i></li><li>• <i>структура політики</i></li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>функції політики</i></li><li>• <i>політичне життя суспільства</i></li><li>• <i>структура політичного життя суспільства</i></li></ul>

**Походження політики** Термін «політика» відомий з найдавніших часів. До наукового обігу його було введено видатним давньогрецьким філософом Аристотелем, який визначав політику як цивілізовану форму спільноти, що служить досягненню «загального блага» і «щасливого життя». Він вважав, що ця форма втілена в античному полісі (місті-державі). Пізніше видатний італійський мислитель і суспільний діяч Н. Макіавеллі визначав політику як сукупність засобів, які необхідні для того, щоб прийти до влади і корисно використовувати її. На його думку, політика є звернення до влади, задане обставинами і залежне від могутності володаря або народу, а також від поточних ситуацій.

В ХХ столітті відомий соціолог М. Вебер помітив, що політика «має надзвичайно широкий сенс і охоплює всі види діяльності з самостійного керівництва. Говорять про валютну політику банків, про дисконтну політику Імперського банку, про політику профспілки під час страйку; можна говорити про шкільну політику міської і сільської общини, про політику управління

керівника корпорації, нарешті, навіть про політику розумної дружини, яка прагне управляти своїм чоловіком».

Політика існувала не завжди. Її поява відобразила процес ускладнення соціального життя, обумовленого постійним розвитком людських потреб і засобів їхнього задоволення. В своєму історичному розвитку політика пройшла ряд етапів.

- **Виникнення політичних відносин**, що відобразило процес соціальної, етнічної, культурної і релігійної диференціації (4 тис. до н.е.). До цього політики практично не було, бо нерозвиненості матеріального виробництва відповідала примітивність потреб, що зводилися до можливості фізичного виживання. Окремі індивіди були нездатні до самостійного існування і повністю залежали від «цілого» (роду, племені).
- **Формування політичних структур**. По мірі переходу від привласнюючого типу господарства до такого, що виробляє, і поступового розкладання родоплемінної організації панування «цілого» над індивідуальним слабшало. Хоча домінували як і раніше кровноспоріднені зв'язки, але вже з'являлися політичні інститути (лідери, радники, апарат примусу).
- **Виникнення політики, як самостійної сфери діяльності**. Вдосконалення знарядь праці, використання тяглової сили тварин призвело до появи додаткового продукту, що розширило можливості людини розвивати економіку як базову основу політичних відносин. Виникнення і розвиток приватної власності привело до відособлення окремої людини, отримання нею якостей автономної особи, незалежної від влади роду або племені. Соціальний статус людини визначається його економічними можливостями, багатством, престижем. Разом з тим, процес відособлення автономної особи вимагав формування і розвиток суспільних інститутів, спрямованих на забезпечення прав, свобод і самостійності особи. Отже, мають рацію політологи, що вважають, що політика з'являється там і тоді, де і коли втрачається природна згода, проте існує потреба в злагодженій поведінці.
- **Виникнення і розвиток політичної науки**. З переходом суспільства до стадії серйозного політичного управління відчувається необхідність у систематичному науковому осмисленні і прогнозуванні всіх боків політичної діяльності. В цих умовах відбувається з'єднання раніше накопичених ідей, концепцій і теорій у систему політичних знань, політичну науку. Політика перетворюється на автономну, самостійну сферу діяльності зі своєю власною метою, задачами, функціями.

Якщо ж застосувати географічний критерій, то виявляється, що в країнах так званої «західної цивілізації», які орієнтувалися на пріоритет прав і свобод особи, політика виникла, в основному, в результаті соціального розширення суспільства. В країнах Сходу потреба в політиці була викликана необхідністю вирішувати життєво важливі для суспільства масштабні задачі, наприклад, будівництво іригаційних споруд і їх підтримка в надійному стані, освоєння нових земель і організація на них життєдіяльності людей. Проте і на Заході, і

на Сході вимагалось зберегти територіальну цілісність країн і захищати їх жителів від зовнішніх вторгнень.

**Сутність терміну  
«політика»**

«Політика» – одне з найпоширеніших і багатозначних слів у багатьох мовах світу. Це пов'язано з тим, що знання людей про неї не тільки недостатньо чіткі, обмежені або помилкові, але, перш за все, складні і багатогранні, що відображає багатство проявів цього своєрідного феномена.

Не дивлячись на багатозначність терміну «політика», частіше всього і в теорії, і на практиці він вживається в двох значеннях. В англійській мові, наприклад, використовують три слова: «**polity**» – політична організація того або іншого суспільства, держава в широкому значенні слова, тобто сукупність всіх громадян країни, весь механізм здійснення влади; «**policy**» – політична діяльність у сфері владних, державних, національних та інших відносин і «**politics**» – характеристика атрибутів існування державних інститутів і інших політичних формувань. «Політі» (форма), «полісі» (зміст) і «політікс» (процес) нерідко називають вимірюваннями політики, що відображають її найважливіші аспекти.

Становлення політики як самостійної сфери діяльності людини викликало необхідність пояснити її природу, особливості і соціальне призначення в суспільстві. З цих питань в політичній науці немає єдиної думки, тому у визначенні політики виділяється ряд підходів:

- **Директивний підхід:** політика як відношення з приводу влади (один з авторів даного підходу М. Вебер).

Прихильники цього підходу розглядають політику як діяльність з керівництва суспільними інтересами з використанням механізмів влади. На думку М. Вебера, політика – це прагнення брати участь у владі або робити вплив на розподіл влади, будь то між державами чи усередині держави між групами людей, тобто хто займається політикою, той прагне до влади.

- **Функціональний підхід:** політика як діяльність по управлінню суспільством (традиція йде від Платона).

Сутність політики вбачається в розділенні обов'язків і повноважень при неодмінному їх узгодженні. Учасники політичного життя виконують чітко обумовлені правилами ролі, розподіл яких є необхідним для забезпечення ефективності політики і збереження цілісності суспільства. Тому Платон не випадково вважав, що мистецтво управління вимагає поєднання у людей таких якостей, якими володіють тільки філософи. Останні і повинні управляти державою. Безпосередніми творцями політики, на його думку, є політичні еліти і лідери, без яких політика існувати не може.

- **Комунікативний підхід:** політика як сфера інтеграції або сфера боротьби. Даний підхід представляє найбільш широке трактування політики і поєднує в собі два напрями:

- а) гармонійне трактування (Аристотель): політика розглядається як сфера інтеграції на основі реалізації загального інтересу, забезпечення загального блага інститутами державної влади;

б) конфліктне трактування політики (Н.Макіавеллі): політика розуміється як сфера панування і придушення одних соціальних груп іншими, тобто як діяльність з боротьби за владу, що дає їй власнику переваги, привілеї і можливість управляти суспільством. К. Маркс і Ф. Енгельс, наприклад, розглядали політику як сферу боротьби класів, оскільки вважали неможливим узгодження інтересів протилежних класів, не знищивши цієї протилежності – приватної власності.

Згодом у рамках цього напряму з'явилися нові інтерпретації. Цей процес продовжується і по сьогоднішній день.

Політика як сфера керівництва і управління суспільними процесами торкається різних галузей діяльності людини. Виходячи з того, в якій сфері і на якому рівні життєдіяльності суспільства політика здійснює функцію регулювання, вона може бути структурована «по горизонталі» і «по вертикалі», а також, виходячи з її задач.

### **I. По сферах діяльності («по горизонталі») політика поділяється на:**

- Економічну.
- Соціальну.
- Демографічну.
- Аграрну.
- Культурну.
- Військову.
- Технічну.
- Національну.

**II. Залежно від того, які задачі вирішує політика**, внутрішні або зовнішні, виділяється *внутрішня* політика і *міжнародна*.

### **III. За рівнями існування («по вертикалі»):**

1. **Мегарівень** – відноситься до діяльності міжнародних політичних організацій (ООН, НАТО, ЄС).

2. **Макрорівень** – власне політичний рівень характеризує державу як ціле, публічну примусову владу, її устрій і функціонування в центрі і на місцях.

3. **Мікрорівень** – охоплює окремі організації: партії, профспілки, корпорації, фірми і т.п.

**Функції політики** Значення і роль політики як соціального явища обумовлені функціями, які вона виконує в суспільстві. Класифікацій функцій багато, і сама кількість функцій може бути різною. Проте існує думка, що чим численніші функції політики в конкретному суспільстві, тим менш воно розвинене, бо політична сфера підминає під себе інші сфери. Серед функцій політики слід виділити наступні:

- **Функція політичної соціалізації.** Політика включає особу в соціальні відносини, передаючи їй певний політичний досвід і навички ефективного виконання ролей і функцій.

- **Функція забезпечення цілісності і стабільності суспільства.** Функція здійснюється шляхом вивчення тенденцій суспільного прогресу. Формуються загальні цілі, розробляються проекти майбутнього, визначаються соціальні орієнтири, для здійснення яких знаходяться необхідні ресурси.

• **Функція мобілізації.** Окрім формулювання цілей поступального розвитку, політика забезпечує їх реалізацію шляхом створення мотиваційного механізму, надаючи індивіду ефективні можливості для задоволення його соціальних потреб, зміни соціального статусу за допомогою влади.

• **Управлінська і регулятивна функція.** Політика забезпечує взаємодію влади, значущих інтересів і потреб різних соціальних груп, впливає на них шляхом ухвалення політичних рішень. Зазвичай ця функція здійснюється шляхом соціального примусу і насильства.

• **Функція раціоналізації.** Представляючи індивідуальні і групові інтереси, політика виробляє загальні правила і механізми їх представництва і реалізації. Так, політика раціоналізує конфлікти і суперечності, запобігає їх виникненню або цивілізовано вирішує.

• **Гуманітарна функція.** Виражається в створенні гарантій прав і свобод особи, забезпечення громадського порядку, громадянського миру і організованості.

Успішне виконання політикою всіх цих функцій гарантує спадкоємність і поступальність у розвитку суспільства.

*Політичне життя суспільства* Політичне життя як специфічна область людського суспільства справедливо вважається одним з найважливіших боків суспільного життя.

*Політичне життя суспільства – це сукупна діяльність індивідів, соціальних верств, груп, класів і інших спільностей, за допомогою якої відбувається формування, функціонування і перетворення політичної системи суспільства задля організації і використання політичної влади з метою реалізації своїх інтересів.* Виникнення політичного життя як самостійної сфери з'явилося закономірним результатом поступального розвитку людського суспільства, причому головну роль у цьому процесі зіграло виникнення приватної власності, класів і класової боротьби.

Серед різноманітних суспільних явищ і процесів, що так чи інакше впливають на політику і політичне життя і визначають його сутність, виділяються наступні:

• **Розвиток техніки.** Найбільш активна ця роль під час війн, під впливом швидкості розповсюдження і освоєння інформації на політичні події і їх інтенсивність, а також на масштаб залучення мас і ступінь раціональності їх поведінки у сфері політичних відносин.

• **Соціальна структура суспільства.** На думку американського політолога Р. Лейна, вплив соціальних груп на активність своїх членів здійснюється через:

- визначення змісту моралі і обов'язків;
- формування позицій і відношення до соціального оточення;
- вплив на їх самооцінку;
- дія на життєві цілі;
- забезпечення засобами досягнення таких цілей.

• **Етносоціальні системи.** Вплив на політичне життя виражається у взаємному тяжінні таких соціальних утворень як нація і держава. Відомо, що стійкі державні системи формуються саме на основі національних спільнот.

• **Релігійний чинник.** Вплив релігії на політику здійснюється наступним чином:

- збільшення рівня взаємодії усередині соціальних груп і взагалі групової солідарності і включення їх до політичного процесу;
- прямий політичний тиск представників релігійних організацій;
- розвиток інтересу, акцентування політичних проблем, що мають відношення до релігійних переконань громадян;
- використання конфесійних організацій і проблем як засобів вираження політичних ідей.

• **Ідеологія.** Її вплив визначається такими сутнісними рисами, як систематизований, теоретичний характер, здатність цілісного віддзеркалення інтересів класів і інших соціальних груп, прагнення перетворитися на елемент масової свідомості, мотив політичної діяльності.

• **Засоби масової інформації (ЗМІ).** Характер політичного життя істотним чином змінюється залежно від позиції і ролі ЗМІ, тієї інформації, яку вони надають учасникам політичного життя. Із взаємозалежності інформації і політичних структур, ідей і інтересів витікає необхідність і можливість зворотної дії політики на інформацію. Проте цензура часто приводить до негативних наслідків, тому найефективніший спосіб регуляції відносин між урядом і ЗМІ – закон, що стримує свавілля обох сторін і вимагає їх взаємних зобов'язань і обмежень.

• **Громадська думка** – зріз суспільної свідомості в його динаміці та різноманітті зв'язків із дійсністю. Сутність громадської думки якнайповніше розкривається в її характерних рисах:

- Публічність. Її носіями виступають величезні маси людей, соціальні групи, ті, що відкрито обмінюються своїми думками з важливих питань суспільно-політичного життя.
- Поєднання в думках народу знань про ті або інші соціальні процеси і явища і їх оцінка суб'єктами – носіями цих знань і думок.
- Присутність у сфері уваги практично всіх явищ суспільного життя, цілісний характер їх віддзеркалення.

Політичне життя включає як пануючі інститути і установи, так і політичні установи, що знаходяться в опозиції до державної влади. Щоб більш конкретно уявити собі політичне життя суспільства, необхідно розглянути його форми, критерієм для виділення яких може служити наявність автономності і специфічності функцій, пов'язаних з владними відносинами. Виділяються наступні структурні елементи (компоненти) політичного життя суспільства:

- суб'єкти політики, а саме, індивіди, соціальні групи, організації, які так або інакше беруть участь у процесі реалізації державної влади або здійснюють вплив на неї. Суб'єктами політики можуть бути соціально-політичні

інститути (держава, політичні партії, профспілки, церква, ЗМІ, міжнародні організації); соціальні спільності (верстви, нації, еліти, маси, професійні групи); окрема особа (політичні лідери, пересічні громадяни);

- політичні відносини, тобто відносини розподілу і використання державної влади на основі політичних інтересів, а також цілей, установок, ціннісних орієнтацій, вірувань, ідеалів, якими вони керуються в своїй діяльності;
- політична свідомість, зміст якої складає формування системи оцінок, висновків, тверджень. Оцінка реальної дійсності, участь у політичному житті на основі емоцій, відчуттів, переживань утворює політичну психологію. Політична ж участь може бути раціонально осмисленою і побудованою на основі проходження системи уявлень – політичної ідеології;
- політична організація суспільства, що складається з держави і її органів, партійної системи, груп тиску, суспільних рухів, і покликана виражати загальнозначущі, групові і приватні інтереси;
- політична влада як можливість і здатність нав'язувати свою волю іншому;
- політична культура, тобто тип відношення до політичних явищ, що проявляється в поведінці суб'єктів і об'єктів політики.

Такими є основні елементи політичного життя суспільства. Необхідно зазначити, що всі форми політичного життя тісно пов'язані між собою і знаходяться в постійному русі й зміні. В той же час деякі з них розвиваються швидше, інші з якоїсь причини затримуються і як би застигають в своєму розвитку. У зв'язку з цим, у суспільстві виникає політична напруженість, яка може перерости у відкритий політичний конфлікт.

#### **Питання для самоперевірки:**

1. Чому, на Вашу думку, виникає такий вид людської діяльності як політика?
2. У чому відмінність у трактуванні політики?
3. Які елементи структури політики Ви можете виділити?
4. Назвіть функції, які найчастіше, на Вашу думку, виконує політика.
5. Як певні чинники впливають на сутність політичного життя суспільства?
6. Визначить структурні елементи політичного життя суспільства.

### ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

*«Найкращі вожді ті, існування яких народ не помічає»*

(Лао Цзи)

- **Поняття, основні концепції влади**
- **Структура, джерела влади**
- **Політична і державна влада**
- **Функції політичної влади, форми влади**
- **Засади і ресурси влади, види влади**
- **Принцип поділу влади**
- **Легітимність влади**
- **Політична влада в сучасній Україні**

#### **Після вивчення теми Ви повинні вміти:**

- ❖ визначити сутність понять «влада», «політична влада», «державна влада» та назвати відмінність між ними;
- ❖ проаналізувати основні концепції походження влади;
- ❖ назвати функції політичної влади, визначити форми влади;
- ❖ вказати ресурси влади; визначити джерела влади;
- ❖ охарактеризувати підстави та типологію влади;
- ❖ визначити сутність принципу поділу влади;
- ❖ розкрити поняття «легітимність влади»;
- ❖ проаналізувати особливості розвитку політичної влади в Україні на сучасному етапі.

<b>Ключові поняття та терміни:</b>	
<ul style="list-style-type: none"><li>● влада, політична влада, державна влада</li><li>● верховенство влади</li><li>● публічність влади</li><li>● моноцентричність влади</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>● легальність влади</li><li>● легітимність влади</li><li>● функції політичної влади</li><li>● ресурси влади</li><li>● джерела влади</li></ul>

#### ***Поняття та основні концепції влади***

Влада є одним із фундаментальних понять у політичній науці. Вся історія людського суспільства проникнута боротьбою за владу. Влада існує скрізь, де є стійкі переконання людей: у сім'ї, виробничих, учбових колективах, різного роду організаціях і установах, у всій державі. Ще Аристотель помітив: «у всьому, що складено з декількох частин, є початок, що володарює, і початок підлеглий». За своєю природою влада – явище соціальне, оскільки вона виникає в суспільстві.

З точки зору соціальної сутності, влада виступає універсальним механізмом інтеграції, узгодження, впорядкування взаємодії людей з різноманітними інтересами і потребами і тим самим оберігає суспільство від анархії і розпаду.

Історично поняття «влада» (від грецьк. – «kratos») пов'язано з адміністративним управлінням у містах-полісах Стародавньої Греції.



Сучасна наука не розробила єдиного поняття влади. Тому різні політичні теорії трактують її по-різному. Численні визначення влади можна розглянути в рамках **двох підходів – поведінкового і соціологічного**.

З позиції **поведінкового** підходу влада трактується як особлива сутність, носієм якої виступає окрема особа, що володіє правом на повеління. Природа влади в даному підході пояснюється біологічними і психологічними особливостями її носія.

До поведінкового підходу можна віднести наступні концепції влади:

- **теологічні концепції** (А. Августин) пояснюють природу влади за допомогою теорії божественного права;
- **біологічні концепції** (М. Марсель, Ф. Ніцше) вбачають у владі засіб приборкання людської агресивності, закладеної в інстинктах людини як біологічної істоти;
- **біхевіористські концепції** (Ч. Мерріам, Г. Лассуел, Дж. Кетлін) розглядають владу як відносини між людьми, за яких одні управляють, правлять, а інші підкоряються і виконують рішення перших;
- **психологічна концепція** (З. Фрейд) трактує владу як спосіб панування несвідомого над людською свідомістю, тобто індивід підкоряється силам, що знаходяться поза межами його свідомості;
- **міфологічна концепція** (Л. Дюгі) обґрунтовує закономірність розподілу суспільства на «сильних» і «слабких», що і зумовило право сильних на владу, а для надання владі законності «сильні» використовували міфи про свою велич;
- **реляційні концепції** характеризують владу як відношення між двома партнерами, за якого один з них має визначаючий вплив на іншого. Можна виділити три основні теорії реляційної концепції влади: «теорії опору», «обміну ресурсами», «розділу зон впливу».

**Соціологічний** підхід трактує владу як відносини, що складаються між суб'єктом владної волі і об'єктом владної дії. Класичне визначення влади з позицій соціологічного підходу дав М. Вебер. Він визначає владу «як будь-яку можливість проводити всередині даних суспільних відносин власну волю, навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується».

До соціологічного підходу можна віднести наступні концепції влади:

- **структурно-функціональна концепція** (Т. Парсонс) розглядає владу як відношення нерівноправних суб'єктів, чия поведінка обумовлена виконуваними ними ролями (роль управляючих або підлеглих);
- **конфліктологічна – марксистська** (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) розглядає владу як відносини панування і підкорення одного класу іншим;
- **дуалістична** (М. Дюверже) підкреслює подвійність влади: з одного боку, вона є інструментом панування одних груп суспільства над іншими, а з іншого, – виступає засобом інтеграції і забезпечення соціальної солідарності всіх членів суспільства для загального блага.

Всі наведені концепції трактування сутності влади не виключають одна одну. Влада – це багатомірне, багатозначне поняття.

**Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, надавати визначаючий вплив на діяльність і поведінку людей за допомогою різних засобів: примусу, права, авторитету тощо.**

**Структура, джерела та ресурси влади** Влада може бути охарактеризована з точки зору її структури, суб'єктів і об'єктів, ресурсів, форм, видів влади і виконуваних функцій.

Влада – завжди двостороннє відношення суб'єкта і об'єкта. Суб'єкт влади втілює в собі її активний, направляючий початок. Ним може бути індивід, організація, соціальна спільність.

Суб'єкт визначає зміст владного відношення через:

- наказ (розпорядження) як владне повеління підкорятися волі суб'єкта влади;
- підкорення як підведення приватної волі під загальну волю влади;
- покарання (санкції) як засіб впливу на заперечення пануючої волі;
- нормування поведінки як сукупність правил відповідно до загального інтересу.

Об'єкт - інший найважливіший елемент влади. Влада неможлива без підкорення об'єкта. Об'єктами влади є всі ті, на кого спрямована владна воля, тобто індивіди, соціальні групи, маса, клас і подібне.

**Джерела влади** – владна першооснова. Джерелами влади можуть бути авторитет, сила, багатство, харизма, становище в суспільстві, право, знання, інформація тощо. Згідно концепції американського футуролога О. Тоффлера (теорія «зсуву влади»), влада сили зжила себе, не дивлячись на її використання як у минулому, так і теперішньому часі. Вирішальним джерелом влади стають знання і інформація. Він стверджує, що в сучасному світі знання (в різних формах: інформація, наука, мистецтво, етика) через свої переваги – нескінченність, загальнодоступність, демократичність – підпорядкували силу і багатство, ставши визначальним джерелом влади.

Кожна влада для здійснення своїх політичних цілей повинна мати базу, джерела, на які могла б спиратися владна воля суб'єкта – основи влади, а також володіти реальними засобами, які використовуються для зміцнення самої влади – ресурсами влади. За характером діяльності різноманітні ресурси поділяються на утилітарні, примусові та нормативні. До **утилітарних** ресурсів належать матеріальні та соціальні блага, які задовольняють щоденні інтереси і потреби людини. Їх перелік може включати кошти, промислові й продовольчі товари, соціальне забезпечення у сфері охорони здоров'я, освіти, різноманітні пільги і привілеї. В багатьох країнах цей ресурс використовується державою для забезпечення лояльного ставлення до влади цілих верств населення. Так, соціальний статус держслужбовців або військовослужбовців офіцерського складу надає таким категоріям можливість користуватися привілейованим становищем порівняно з іншими соціальними групами, що зумовлює їх позитивне ставлення до існуючого політичного ладу.

**Примусові (силові)** ресурси влади представлені засобами адміністративного та кримінального впливу, які передбачають можливості

держави встановлювати в законодавчому порядку адміністративну і кримінальну відповідальність. Юридична відповідальність за адміністративне правопорушення – винна дія або бездіяльність, яка порушує громадський порядок, - передбачає заходи адміністративного покарання, такі як попередження, штраф, адміністративний арешт тощо. Заходи кримінального впливу застосовуються у разі скоєння людиною злочину, що визначається вироком суду, і включають позбавлення волі, примусові роботи, позбавлення особистого майна.

До силових ресурсів відносяться армія, служба безпеки, поліція, прокуратура, суди, які мають у своєму розпорядженні спеціальну техніку, озброєння, в'язниці. Силкові ресурси покликані забезпечити оборону країни, безпеку державної влади, охорону внутрішнього правопорядку.

**Нормативні** ресурси – це правові й політичні норми, що регулюють багатоманітні соціальні відносини в країні. До сукупності таких регуляторів можна також віднести мораль, норми традицій і звичаїв.

За сферами життєдіяльності суспільства можна виділити економічні, соціальні, юридичні, адміністративно-силові та культурно-інформаційні ресурси влади.

В різних суспільних системах і на різних етапах історичного розвитку ті або інші основи і ресурси можуть змінювати свою значущість у системі влади. На вибір використовуваних ресурсів впливає багато чинників: стан економіки (спад або підйом), рівень життя, зрілість громадянського суспільства і правової держави, політична культура населення, еліт і лідерів.

### ***Політична та державна влада***

Властива людині потреба влади залучається до орбіти різних видів суспільної влади – економічної, соціальної, політичної, духовної, сімейної тощо.

Політична влада існувала не на всіх етапах розвитку суспільства. Політичне життя, а разом з ним і політична влада, виникли, з позиції теорії марксизму, з появою класів і держави. Існують інші погляди.

Політична влада нерозривно пов'язана з державною владою. Будь-яка державна влада, будучи ядром політичної влади, має політичний характер, але не всяка політична влада є державною.

Таким чином, структура політичної влади – це єдність державної влади (законодавчої, виконавчої і судової) і суспільної (недержавної) – влади політичних партій, громадсько-політичних організацій, органів місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ, груп тиску тощо. Політичну і державну владу слід розрізняти, але не протиставляти. У звичайних умовах їх соціальний характер однаковий.

**Політична влада** – це влада соціальної спільності (спільностей), що визначає у кінцевому рахунку в протиборстві з іншими силами, напрям розвитку країни.

**Державна влада** – це влада особливої організації – держави, її органів, посадовців, що реалізують волю тієї політичної спільності (спільностей), якій належить політична влада. Державна влада – це соціально організована влада,

що має у своєму розпорядженні право видавати закони, обов'язкові для всього населення, і що спирається на особливий апарат примусу.

Політична влада домінуючої соціальної спільності повніше за все реалізується через державну владу.

Відмінні риси державної влади:

- **верховенство**, обов'язковість її рішень для всього суспільства та інших видів влади;
- **публічність**, тобто загальність і безособовість, що означає можливість звернення до всіх громадян від імені всього суспільства за допомогою права (закону);
- **легальність** у використанні сили й інших засобів владарювання в межах країни;
- **моноцентричність** – наявність єдиного центру ухвалення рішень;
- **різноманіття ресурсів**.

Політична влада існує у двох основних формах: легальна влада з формалізованою структурою і нелегалізована влада – влада впливових груп, осіб, груп тиску, лідерів кланів, мафіозних груп.

Особливе місце політичної влади в житті суспільства визначається її функціями. До них відносяться наступні:

- вироблення стратегії управління суспільством;
- розробка і ухвалення конкретних рішень з основних напрямів розвитку суспільства;
- об'єднання всіх суспільних сил для досягнення поставлених цілей;
- оперативне управління і регулювання суспільними процесами;
- контроль за найважливішими параметрами стабільності і спрямованого розвитку суспільства.

**Форми влади**                      Влада проходить разом із людським суспільством складний шлях зміни її форм.

Першими характеристика реальних форм влади в античних містах-полісах дали Платон і Аристотель. Так, у класифікації форм влади Аристотель називає правильні форми правління (орієнтація на суспільне благо) – монархія, аристократія, політія і неправильні форми правління (орієнтація на особисте благо) – тиранія, олігархія, демократія. Французький політолог М. Дюверже вказує на три історичні форми влади:

- анонімна влада – розпиляється серед членів роду і населення примітивного (первісного) суспільства і не має політичного характеру;
- індивідуалізована влада (влада вождів) виникає з ускладненням соціального життя суспільства;
- інституалізована влада – спирається на діяльність спеціальних інститутів, що виконують певні функції.

В сучасному суспільстві існують соціальні і професійні групи, які через своє особливе становище є своєрідними центрами тяжіння влади. Залежно від того, які групи суспільства стають головними політичними суб'єктами, влада набуває різні форми, а саме: **демократичні**, де доступ до управління має

основне населення; авторитарні, де влада зосереджена у однієї особи або групи осіб; **анархічні** або безвладдя. У свою чергу вказані форми можуть підрозділятися на наступні різновиди.

**Демократія** – влада народу. Розрізняють демократію пряму – безпосередня участь народу в політичному житті суспільства, в ухваленні політичних рішень (вибори, референдуми, всенародне обговорення політичних питань і ін.) і представницьку – народ делегує свої владні права відповідним органам влади і конкретним особам.

**Авторитарні форми влади:** автократія, монархія, аристократія, плутократія, олігархія, бюрократія, технократія, партократія, клептократія, медіакратія, етнократія, мілітократія, бандократія, сімейнократія, теократія, мерітократія тощо.

**Анархічні форми влади:** охлократія, анархія.

Розглянуті вище форми влади є характерними для більшості держав. Проте питома вага, значущість окремих форм різновидів влади істотно розрізняються в тій або іншій країні. Для сучасної України, разом з наявністю демократії (представницької і прямої), притаманна присутність і авторитарних форм влади таких як, бюрократія, плутократія, олігархія, клептократія, посилюються позиції медіакратії.

Важливою характеристикою владних відносин є шлях досягнення влади. Це може бути спадковий (монархія), виборний (президент, прем'єр-міністр, парламент, уряд, судові органи, місцеві органи влади), революційний, контрреволюційний, мілітаристський (військовий переворот) шлях приходу до влади.

**Типологія влади** Особливості різних елементів влади можуть слугувати критерієм її типології. Так, **відповідно до ресурсів** типологія влади є такою:

**Економічна влада** – це контроль над економічними ресурсами, власність на різного роду матеріальні цінності, розподіл матеріальних благ – реалізується через економічну політику.

**Соціальна влада** – розподіл благ у соціальній структурі: статусів, посад і привілеїв – реалізується через соціальну політику.

**Культурно-інформаційна влада** – це влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх розповсюдження. Інформаційна влада не тільки розповсюджує різноманітні відомості, але і маніпулює свідомістю і поведінкою людей всупереч їх інтересам і волі.

**Примусова влада** – реалізується через силові структури і здійснює контроль над людьми за допомогою загроз і фізичної сили.

**Політична влада** знаходиться в особливому відношенні до всіх інших влад у суспільстві, здійснюється суб'єктами політики і використовує ресурси всіх інших видів влади.

Суб'єктивно-об'єктивні відносини влади реалізуються на декількох рівнях. **За широтою розповсюдження владного впливу виділяють:**

1. **Мегарівень** – міжнародні організації, що наділені владними повноваженнями (ООН, НАТО, Рада Європи, Євросуд тощо);

2. **Макрорівень** – центральні органи держави;
3. **Мезорівень** – проміжна влада (підлегла центру влада штатів, республік, провінцій, областей тощо).
4. **Мікрорівень** – влада на місцях у первинних організаціях і малих групах.

**Відповідно до суб'єктів влади:** державна, партійна, профспілкова, армійська, сімейна, особиста тощо.

**Відповідно до функцій:** законодавча, виконавча, судова.

**За способами взаємодії суб'єктів і об'єктів** влада буває: демократична, авторитарна, тоталітарна, конституційна, деспотична, ліберальна тощо.

**За ступенем визнання влади населенням:** легітимна і нелегітимна.

Різні суспільні види влади знаходяться в складній взаємодії. Багато політологів вважають, що найважливішою є економічна влада, влада власників засобів виробництва та інших суспільних благ. Проте політична влада, знаходячись під сильним впливом влади економічної, є достатньо самостійною і здатна мати над нею зверхність, підпорядковуючи її своїм цілям за певних обставин (вибори тощо). Домінуючий вплив на суспільство може мати духовно-інформаційна влада.

Злиття політичної, економічної, соціальної, духовно-інформаційної, примусової і адміністративної влад за командної ролі політики спостерігається в тоталітарних державах. Демократичні держави передбачають розділення як самої влади, так і кожного з її видів: у економіці – наявність безлічі конкуруючих центрів впливу, в політиці – поділу влади між державою, партіями і групами інтересів, у державній владі – між законодавчою, виконавчою, судовою тощо. В сучасному світі підвищується роль інформаційної влади, спостерігається переміщення влади до неформальних об'єднань, що включають крупних бізнесменів, політиків, учених, громадських діячів (найвпливовіші міжнародні об'єднання – трьохстороння комісія, Більдерберзький клуб, Паризький клуб і т.п.).

### **Принцип поділу влади**

Ідея поділу влади в її класичному вигляді пов'язана з іменами Дж. Локка і Ш. Монтеск'є, які запропонували розділити єдину владу на законодавчу, виконавчу, судову, надати їм рівні повноваження і незалежність однієї від іншої.

Вперше концепція поділу влади одержала законодавче закріплення в Конституції США у 1778 р., потім – у конституційних актах Великої французької революції (1789-1794). Сьогодні в переважній більшості країн світу принцип поділу влади закріплений конституційно, у тому числі й в Україні (Конституція України, ст. 6).

Суть принципу поділу влади:

- чітке визначення функцій, компетенції і відповідальності державних гілок влади;
- можливість здійснення взаємного контролю за допомогою системи стримувань і противаг;
- виключає концентрацію влади в руках однієї людини або державного органу, що запобігає зловживанням владою, встановлення диктатури, тоталітаризму;

- дозволяє більш гармонійно поєднувати такі аспекти суспільного життя, як влада і свобода, закон і право, держава і суспільство під кутом зору самоцінності особи.

При поділі влади по горизонталі органи законодавчої, виконавчої і судової влади працюють самостійно, але в тісній взаємодії один з одним. Вони не повинні виходити за межі повноважень, встановлених конституцією і спеціальними законами. Поділ влади по вертикалі є розділенням владних повноважень між суб'єктами державного управління різного рівня – центральними, регіональними і місцевими органами влади.

**Легітимність влади** Термін «легітимність» (від лат. *legitimus* – відповідний законам, законний, правомірний) виник на початку ХІХ століття у Франції і спочатку ототожнювався з терміном «законність». Його використовували для позначення законно встановленої влади на відміну від насильно узурпованої. До наукового обігу термін «легітимність» увів М. Вебер. Він вказав на те, що будь-яка влада потребує визнання і підтримки. У легітимність влади включив два положення: по-перше, визнання влади правителів, і, по-друге, обов'язки підлеглих підкорятися їй. Легітимність влади – це соціально-психологічне явище. Воно існує у свідомості громадян у вигляді позитивної установки на політичні інститути даної влади, як віра і переконання, що дані інститути є правомірними і справедливими. Легітимність влади припускає наявність авторитету і підтримки з боку більшості громадян суспільства. Легітимність є найважливішою ознакою демократичної влади, яка повинна бути визнана не тільки громадянами, але і світовою спільнотою.

Необхідно розрізняти поняття **легітимності** і **легальності** політичної влади. Якщо легітимність ґрунтується на згоді народу або значної його частини прийняти дану політичну владу, то легальність полягає у чисто юридичному її обґрунтуванні. Легітимність влади – це політичне явище, легальність – поняття юридичне, оскільки за процедурою вона встановлюється національно-правовою системою і гарантується державою.

Легальна політична влада – юридично законна влада, носить виключно раціональний характер.

Формування переконання людей у правомірності й справедливості існуючих інститутів влади досягається різними способами. М. Вебер виділив три основні «ідеальні» типи легітимності влади: **традиційний, раціонально-легальний, харизматичний**.

**Традиційна легітимність** ґрунтується на вірі в священний характер звичаїв і традицій, їх непохитність, притаманна монархіям і відрізняється міцністю. Тому, як вважав М. Вебер, для стабільності демократії корисно збереження спадкового монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

**Раціонально-легальна легітимність** ґрунтується на вірі в законність і раціональність формальних правил формування і функціонування інститутів політичної влади. Діяти в межах закону повинні всі громадяни суспільства, як керівники, так і підлеглі. Раціонально-легальна легітимність є властивою

демократичним державам. Це переважно структурна або інституційна легітимність, заснована на довірі громадян до влаштування влади, а не до окремих осіб (персональна легітимність).

**Харизматична легітимність** заснована на вірі у виняткові якості, тобто харизму керівника, який іноді навіть обоожнюється, створюється культ його особи. Ця легітимність базується на вірі й на емоційних особових відносинах вождя і маси. Харизматична легітимність виникає в умовах соціально-політичних криз, революційних змін.

Названі типи легітимності політичної влади практично не існують у чистому вигляді. В реальному житті відбувається їх поєднання з домінуванням одного, що призводить до змішаного типу легітимності. Так, у Великобританії, Японії, Швеції і інших державах парламентарної монархії домінує раціонально-легальна (структурна, інституційна) легітимність, яка доповнюється елементами традиційної легітимності (збереження інституту монархії).

Рівень легітимності може коливатися від високої довіри до недовіри структурам влади.

**Показниками легітимності влади є:**

- рівень примусу, вживаного для проведення політики в життя;
- наявність спроб повалення уряду або лідера;
- сила прояву громадянської непокори;
- результати виборів, референдумів, соціологічних опитувань, масовість демонстрацій на підтримку влади (опозиції) і ін.

Протилежним процесом легітимності є **делегітимація** – втрата довіри і підтримки до влади.

**Причинами падіння легітимності є:**

- суперечності між універсальними цінностями, пануючими в суспільстві, і егоїстичними інтересами правлячої еліти;
- суперечності між ідеєю демократії і соціально-політичною практикою;
- зниження життєвого рівня людей;
- зростання бюрократизації, корумпованості і злочинності в суспільстві;
- відсутність у політичній системі механізму захисту інтересів народних мас;
- виникнення гострих суперечностей між гілками влади.

З виникненням у суспільстві вказаних вище явищ починається процес падіння авторитету інститутів політичної влади та їх лідерів, тобто делегітимація влади.

У цілому легітимність влади знаходиться в прямій залежності від **ефективності влади**, тобто ступеня виконання нею своїх обіцянок, задач і функцій.

Влада визнається ефективною, а значить, і легітимною, якщо вона здатна забезпечити в суспільстві стабільність і порядок. Влада, не здатна запобігти крупним політичним міжнаціональним конфліктам, забезпечити розв'язання економічних і соціальних проблем суспільного життя, гарантувати права і свободи громадян, забезпечити чітку взаємодію гілок влади втрачає свою



легітимність. Легітимність і ефективність влади – два найважливіші чинники її стабільності, довіри до неї і підтримки її громадянами.

В сучасному світі велика кількість держав переживає кризу легітимності. Протягом багатьох десятиріч вона виявлялася у формі політичної нестабільності, частих державних переворотів у країнах Африки, Латинської Америки, Азії. Останніми роками проблема легітимності стала вкрай актуальною для більшості постсоціалістичних країн. Це пов'язано з руйнуванням там традиційних, ідеологічних, харизматичних механізмів легітимності, з відсутністю багатьох передумов демократії, з масовими порушеннями демократичних процедур на виборах органів влади, з низькою ефективністю їх діяльності, масовою корумпованістю, порушенням прав і свобод людини, кризою у всіх сферах суспільного життя. Криза легітимності і ефективності влади пов'язана також з низьким етичним рівнем владарюючих, відривом політики від моралі. Все це підриває довіру народу до раціонально-легальних способів легітимності. Підвищення легітимності влади в постсоціалістичних державах, у тому числі й в Україні, можливе перш за все через зміцнення етичних засад політики, практичною демонстрацією здатності влади вирішувати гострі економічні і соціальні питання на користь громадян.

### ***Політична влада в сучасній Україні***

Політична система, що нині формується в Україні, лише тоді стане стабільною й ефективною, коли буде здатною організувати суспільне життя й владу на демократичних засадах. Політична влада в сучасній Україні виступає в єдності державної і суспільної влади. Державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

До системи державних органів України належать: законодавчий орган – Верховна Рада України; глава держави – Президент України; виконавчі органи (Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації), судові органи (Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції – Верховний Суд України, місцеві суди). У самостійну систему органів держави виокремлюються контрольно-наглядові органи України. До них належать: Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори; податкові адміністрації, санітарні, пожежні, контрольно-ревізійні та інші державні інспекції. Апарат держави посідає головне місце в системі організацій державного механізму, оскільки здійснює державну владу і управління в суспільстві.

Останнім часом в Україні спостерігається посилення ролі суспільної влади, що проявляється передусім у формуванні її політичних інститутів: політичних партій, груп інтересів, органів місцевого самоврядування, недержавних засобів масової інформації.

Якщо казати про партії, то лише кілька з них як масові об'єднання з чітко вираженою ідейно-політичною орієнтацією і розгалуженою територіальною структурою відповідають своєму призначенню бути виразниками соціальних інтересів у відносинах громадянського суспільства з державою. Абсолютна більшість партій обслуговує не суспільні, а вузькогрупові чи навіть

персональні інтереси, наочним підтвердженням чого є наявність багатьох партій однакової ідейно-політичної орієнтації, невідповідність між декларованою ідейною та фактичною соціальною і політичною орієнтацією, численні розколи в партіях та конфлікти в їхньому керівництві.

Що стосується громадських організацій, то в Україні найбільш розповсюджені об'єднання професійного спрямування – лікарів, вчителів, правників, податківців тощо. Головне завдання профспілок – захист інтересів найманих працівників у відносинах з підприємцями і державою. У демократичному суспільстві вони покликані бути незалежним і рівноправним партнером у відносинах з державою. У процесі розвитку підприємництва, формування класів власників засобів виробництва в Україні з'являються численні об'єднання підприємців. Як і профспілки, вони прагнуть до представництва відповідних інтересів на державному рівні. Основними формами такого представництва є лобізм і зв'язки з політичними партіями.

Ще однією складовою суспільної влади в Україні є численні недержавні засоби масової інформації: періодичні друковані видання, радіо, телебачення, інші форми поширення масової інформації. Однак часто вони вдаються до обслуговування вузькогрупових і персональних інтересів, підтримують окремих політиків, нехтуючи своїм призначенням бути «четвертою владою», виражати інтереси громадянського суспільства у його взаємодії з державою.

Отже, поки що не вироблено ефективних механізмів та дієвих засобів своєчасного й цивілізаційного впливу суспільства на державну владу задля здійснення органічних реформ й синхронного вирішення соціальних проблем. Нерозвиненість політичних інститутів і відсутність розвиненої демократичної політичної культури, громадянського суспільства в Україні поки що не дають йому можливості контролювати державу. Зміна співвідношення між державною і суспільною владою на користь останньої в подальшому залежатиме як від розвиненості самого громадянського суспільства, особливо його політичних інститутів, так і становлення держави як правової і демократичної.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Яке місце в політології посідає поняття «влада»?
2. Які концепції влади Ви можете назвати?
3. У чому полягає відмінність між політичною та державною владою?
4. Які є функції політичної влади?
5. За допомогою яких ресурсів реалізується політична влада?
6. Які ознаки лежать в основі типології влади?
7. У чому полягає принцип поділу влади?
8. У чому відмінність понять «легальність влади» і «легітимність влади»?
9. Які типи легітимної влади виділив М.Вебер?
10. Що входить до системи державної та суспільної влади України?

## ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

*«Свобода – це можливість сказати, що два помножене на два є чотири. У разі, коли дозволено це, все інше витікає звідси».*

(Дж. Оруелл «1984»)

- Сутність й типологія політичних режимів
- Походження та сутність тоталітаризму
- Авторитарний політичний режим
- Демократія як політичний режим
- Політичний режим в Україні

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначати сутність політичного режиму;
- ❖ аналізувати основні критерії виділення політичного режиму в окремий тип;
- ❖ виділяти та характеризувати види політичного режиму;
- ❖ класифікувати політичні режими;
- ❖ порівнювати демократичний, авторитарний та тоталітарний режими;
- ❖ описати політичний режим сучасної України.

<i>Ключові поняття та терміни:</i>	
<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>політичний режим</i></li><li>• <i>критерії політичних режимів</i></li><li>• <i>основи політичних режимів</i></li><li>• <i>класифікація політичних режимів</i></li><li>• <i>тоталітаризм</i></li><li>• <i>умови формування тоталітаризму</i></li><li>• <i>фашизм</i></li><li>• <i>комунізм</i></li><li>• <i>націонал-соціалізм</i></li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>націоналізм</i></li><li>• <i>авторитаризм</i></li><li>• <i>військовий режим</i></li><li>• <i>теократія</i></li><li>• <i>хунти</i></li><li>• <i>демократичний режим</i></li><li>• <i>ліберальні режими</i></li><li>• <i>консервативні режими</i></li><li>• <i>охлократичний режим</i></li></ul>

Політичним режимом називають сукупність засобів і методів реалізації політичної влади. Під час переходу до ринкових відносин важливе значення набуває питання: чи завжди переважання в характеристиці політичного режиму свободи вибору над методами насильства і примусу є благом для країни? Пригадаємо тиранів Стародавньої Греції які, насильно захопивши владу, проводили глибокі реформи на користь широких верств суспільства. Найяскравіший приклад – афінський тиран Пісистрат (VI в. до н. е.), який не тільки обмежив свавілля родової знаті і поліпшив матеріальне положення демосу, але і зберіг Конституцію Солона. Є і більш сучасні приклади: військово-диктаторські окупаційні режими в Німеччині і Японії після другої світової війни або військові і громадянські диктатури в Іспанії, Південній Кореї, Тайвані, Сінгапурі тощо. Саме ці режими сприяли формуванню ринкової економіки і політичної демократії у вказаних країнах.

### ***Сутність і типологія політичних режимів***

Для того, щоб ефективно впливати на суспільство, поведінку людей, класів, влада повинна бути певним чином організована, мати засоби впливу, примусу. Організація верховної державної влади, її органів, їх взаємостосунки з населенням позначаються поняттям «форма правління». Проте не завжди характер політичної влади в суспільстві відповідає формі правління. Наприклад, Швеція, Норвегія, Бельгія є конституційними монархіями, але більш демократичними, ніж деякі республіки. В той же час Германія 30-х років за формою правління була республікою, проте, характер влади був диктаторський. У зв'язку з цим з'явилася потреба у визначенні тих засобів і методів, за допомогою яких державна влада регулює і упорядковує відносини між людьми. Цей аспект функціонування влади відображає поняття «політичний режим».

В європейській політичній науці це поняття є базисним, тоді як в американській перевага віддається категорії «політична система». Не дивлячись на тривале використання поняття «політичний режим», за ним не збереглося достатньо чіткого змісту.

В політичній науці розповсюджене визначення політичного режиму політолога Ж.-Л. Кермонна. ***Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного характеру, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період.*** Серед цих елементів він виділив:

- принцип легітимності;
- структуру інститутів;
- систему партій і рухів;
- форму і роль держави.

Політичний режим визначається трьома основами (сферами):

- **Економічна** – власність на основні засоби виробництва та принципи управління економікою.
- **Політична** – держава, яка наділена законодавчими і виконавчими функціями влади, встановлює і підтримує в суспільстві порядок вигідний владним колам.
- **Ідеологічна** – ідеологія пануючого класу, політичної еліти, що затверджує в свідомості людей думку про доцільність саме існуючого суспільного устрою.

Для характеристики політичного режиму в змістовному плані виділяють сукупність критеріїв, що описують обсяг даного поняття та характеризують стан політичної демократії в країні і відношення органів влади до правових основ їх діяльності. Критерії наступні:

- Спосіб формування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів.
- Наявність політичних партій, їх внутрішній устрій і принцип взаємостосунків у партійній системі.

- Співвідношення централізації і самоврядування, роль місцевих органів влади в політичному процесі.
- Місце і роль армії, поліції, спецслужб в політичному житті суспільства.
- Ступінь розділення законодавчої, виконавчої і судової влади.
- Положення особи в суспільстві, стан її прав і свобод.
- Ступінь і характер залучення громадян до політики і управління суспільними процесами.
- Рівень гласності в роботі органів влади, їх відкритості для контролю з боку громадської думки.
- Наявність можливостей вираження і реалізації різних інтересів, контролю громадянського суспільства за діяльністю держави.
- Характер відносин з опозицією, методи розв'язання конфліктних ситуацій.

Таким чином, політичний режим можна також визначити як систему засобів і методів формування і здійснення політичної влади.

Залежно від набору методів і засобів державного владарювання більшість вчених-політологів розрізняє два полярні режими – демократичний і тоталітарний. Вся решта режимів є проміжними між ними. Виходячи з цього, можна класифікувати політичні режими на три основні типи:

#### 1. Демократичні режими:

- ліберально-демократичні;
- консервативно-демократичні;
- охлократичні.

#### 2. Авторитарні режими:

- жорстко-авторитарні;
- авторитарно-демократичні;
- демократично-авторитарні.

#### 3. Тоталітарні режими:

- фашистські;
- націонал-соціалістські;
- комуністичні.

#### ***Походження та сутність тоталітаризму***

Диктаторські режими відомі з найдавніших часів. Можна сказати, що такі режими є найдавнішими. Але у ХХ ст. з'явилася нова форма диктатури – тоталітаризм. Поняття «тоталітаризм» в буквальному розумінні слова означає «весь», «цілий», «повний». ***Тоталітаризм – це політичний режим, основу якого складає сильна особиста диктатура, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства.***

Тоталітаризму властиве одержавлення не тільки суспільного, але й значною мірою приватного життя, максимальне звуження прав і свобод громадян. В своїх крайніх формах тоталітаризм суперечить принципам громадянського суспільства як важливої ознаки демократії.

Термін «тоталітаризм» був введений до політичного лексикону в 1925 р. лідером італійських фашистів Б. Муссоліні для характеристики створеного їм режиму. В 1929 р. газета «Таймс» використала цей термін стосовно режиму, що склався в Радянському Союзі. Після Другої світової війни в західній політичній науці стало загальноприйнятим позначати поняттям «тоталітаризм» режими, що існували у фашистській Німеччині, Радянському Союзі та так званих «країнах соціалізму».

Відносно витоків тоталітаризму більшість дослідників відзначає, що він є певною реакцією суспільства на системні всеохоплюючі кризи. Крах старих традицій, докорінна зміна засад суспільства в умовах відставання в процесі формування нової соціальної і національної ідентичності породжують прагнення до сильної централізованої влади, що встановлює жорсткий порядок і гарантує швидке рішення найгостріших і невідкладних соціальних проблем.

Причинами, які сприяють виникненню тоталітаризму вважають:

- соціальну революцію;
- військову поразку;
- внутрішні суперечності;
- нав'язування ззовні.

Але цього недостатньо. Тоталітаризм, так би мовити, визріває у певних суспільно-політичних та економічних умовах. Спираючись на теоретичні розробки відомих вчених Х. Арендт та Ф. Хайека, можна виділити декілька умов виникнення тоталітаризму:

- 1) Розпад традиційних соціальних структур, що сприяє перетворенню суспільства в деструктуровану масу, яка складається з «атомізованих» індивідів, позбавлених власності і незалежності.
- 2) Руйнування ринкової економіки і проголошення такої організації суспільного життя, яке ґрунтується на єдиному плані.
- 3) Деформація суспільної свідомості, деморалізація та маргіналізація суспільства. Духовними витоками тоталітаризму є різні концепції «загальної волі», яка повинна втілитися в єдиному класі або нації, нетерпимість до інакомислення, відсутність пошани до прав і свобод людини, утопії про побудову нового суспільства.
- 4) Вихід на політичну авансцену масових партій та рухів, які, руйнуючи колишні політичні інститути, створюють так зване «поле» для встановлення необмеженої влади.
- 5) Поява сучасних ЗМІ і формування їх споживачів – мінімально грамотних верств населення.
- 6) Накопичення досвіду державного управління суспільством, рішення соціальних проблем шляхом мобілізації величезних мас людей.
- 7) Відсторонення суспільства від контролю за діяльністю силових структур, їхнє свавілля при здійсненні повноважень (масові політичні репресії).

Парадокс тоталітаризму полягає в тому, що його «творцем» (на відміну від попередніх диктатур) є найширші народні маси, проти яких він потім і обертається.

Виділяються наступні ознаки тоталітаризму:

**В економічній сфері:**

- економічна основа – крупна власність: громадська, монополістична, державна;
- директивні механізми господарювання;
- жорсткий державний контроль над економікою;

**В політичній сфері:**

- основний принцип: «заборонене усе, що не дозволене законом»;
- глобальне панування держави над усіма сферами суспільного життя;
- повне відчуження суспільства від політичної влади, але воно не усвідомлює цього, бо в політичній свідомості формується уявлення про «єдність», «злиття» влади і народу;
- формування державної влади бюрократичним способом, за закритими від суспільства каналами та не підконтрольністю влади народу;
- централізація державної влади на чолі з диктатором і його оточенням;
- домінуючі методи управління – насильство, примус, терор, репресивні державні органи неконтрольовані суспільством;
- панування однієї партії, фактичне зрощення її з державою;
- заборона реальної опозиції;
- права та свободи людини і громадянина носять декларативний, формальний характер, відсутні чіткі гарантії їх реалізації;
- масові політичні репресії.

**В ідеологічній сфері:**

- наявність однієї офіційної ідеології, що заперечує теперішній час і минуле, і націлена на побудову утопічного майбутнього;
- державний контроль над засобами масової інформації (цензура), культурою, релігією;
- фактичне усунення плюралізму.

Таким чином, тоталітаризм відрізняється від інших диктатур найвищим ступенем регламентації і контролю. Проте тоталітарні режими не вічні і з часом відбувається їх крах. Причинами цього є:

- обмежені можливості для саморозвитку;
- слабка пристосованість до зовнішніх і внутрішніх політичних та економічних умов, які дуже швидко змінюються;
- неможливість пристосуватися до нових політичних реалій.

Тоталітарним режимам можна дати наступні характеристики.

**Фашизм.** Вперше був встановлений Б.Муссоліні в Італії в 1922 році і тяжів не стільки до радикального перетворення суспільства відповідно до ідеологічної утопії, скільки до відродження величі Римської імперії, встановлення жорсткої державної влади, організуючої все суспільство для великих історичних цілей національного відродження. Фашистська ідеологія претендує на відновлення або очищення народного духу, забезпечення колективної ідентичності на культурному або етнічному ґрунті. Основою фашизму виступає державна партія: він керується теорією верховенства

держави, робить спроби зберегти традиційні структури і наділяє при цьому необмеженою владою уряд. Цьому сприяли ліквідація парламентських традицій і опора на єдину партію.

**Націонал-соціалізм (нацизм).** Виник у Німеччині в 1933 році. Йому властиві всі риси тоталітарного режиму: наявність однієї правлячої партії, однієї ідеології, одного харизматичного вождя, зрощення державного і партійного апаратів, втручання держави у всі справи громадян, система стежень і доносів, наявність репресивних органів, пошук як внутрішніх, так і зовнішніх ворогів. Націонал-соціалізм має спорідненість з фашизмом. Провідне місце в концепції націонал-соціалізму займає нація, національна і расова ненависть до інших націй. Головна боротьба направлена на завоювання інших народів.

**Комуністичний режим.** Має наступні ознаки: єдина масова комуністична партія, яка очолюється харизматичним вождем; офіційна комуністична ідеологія, яку влада прагне розповсюдити на все суспільство; монополія держави на ЗМІ; надмілітаризація суспільства і монополія держави на всі засоби озброєної боротьби; особлива система насильства: терор як специфічний засіб контролю в суспільстві; жорстка централізована система управління економікою. Типовим прикладом цього режиму був радянський режим за доби І. В. Сталіна, режим Мао Цзедуна в Китаї, режим Пол Пота в Камбоджі.

Історичний досвід ХХ століття переконливо показав, що всі тоталітарні режими не в змозі тривалий час забезпечувати життєздатність суспільства.

**Авторитарний політичний режим** *Авторитаризм (від лат. **autoritas** - цілковита влада, вплив) - це політичний режим, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звууженням політичних прав і свобод громадян та їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, різким скороченням повноважень демократичних інституцій.* Авторитарний режим по суті займає проміжне положення між тоталітаризмом та демократією. Він відрізняється від тоталітарного низкою ознак, що певним чином зближують його з демократичним режимом:

- ✓ не має єдиної державної і обов'язкової для всіх ідеології, допускає обмежений плюралізм, якщо він не завдає шкоди системі;
  - ✓ не однаково регламентуються різні аспекти суспільного життя, націлений тільки на деполітизацію населення;
  - ✓ вищою цінністю є держава як зосередження владних функцій, але не партія як при тоталітаризмі;
  - ✓ зберігає традиційні соціальні, етнічні та інші відмінності, які чужі тоталітаризму;
  - ✓ використовується тактика виборчого терору, націлена на залякування.
- Істотними рисами авторитаризму є:

#### **В економічній сфері:**

- плюралізм власності;



- можливість поєднання централізованої економіки з ринковою;
- відмова від тотального контролю над економічною сферою життя.

### **В політичній сфері:**

- провідний принцип: «дозволене усе, що не має відношення до політики»;
- влада концентрується в руках одного суб'єкта при одночасному відчуженні народу від неї;
- ігнорується принцип поділу влади (часто президент, виконавчо-розпорядчі органи підпорядковують собі інші органи):
- роль представницьких органів влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати;
- суд виступає допоміжним органом, разом з яким можуть використовуватися і позасудові органи;
- звужений, або зведений нанівець, принцип виборності державних органів і посадовців, підзвітності і підконтрольності їх населенню;
- домінують командні, адміністративні методи управління, в той же час відсутній терор;
- права та свободи людини і громадянина головним чином проголошуються, але реально не забезпечуються у всій своїй повноті (перш за все в політичній сфері);
- можлива опозиція, але її діяльність строго контролюється державою;
- особа позбавлена гарантій безпеки у взаємостосунках з владою;
- «силові» структури суспільству практично не підконтрольні і використовуються часто в суто політичних цілях;
- практично не застосовуються масові репресії.

### **В ідеологічній сфері:**

- існує частковий плюралізм;
- зберігається часткова цензура;
- формальна багатопартійність, бо всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією, інакше вони забороняються.

Класифікацій авторитаризму дуже багато. Західні дослідники розрізняють авторитаризм лівого і правого толку. Ліві авторитарні режими ґрунтуються на різних версіях утопічного соціалізму (арабського, африканського). До них можна віднести наприклад режим Х. Асада в Сирії. В умовах однопартійної системи правляча партія в цих країнах підміняє собою всі інші суспільні організації і рухи, і хоча конституція, закони існують, немає правової держави, громадянського суспільства. По суті, такий політичний режим є авторитарним.

Типовим прикладом авторитарного режиму правого толку був турецький режим, де в 1980 році був здійснений військовий переворот і з 1983 року почався повільний перехід від авторитаризму до демократії, що завершився в даний час.

Класичний приклад військового авторитаризму (правого толку) — існуючі в 60-80-х роках у Латинській Америці військові хунти (Чилі). Приходячи до влади, вони прагнули виключити всяку можливість політичного

радикалізму і революції, сподіваючись забезпечити собі підтримку більшості населення не тільки шляхом прямого придушення інакомислення, але і за рахунок пропаганди справою, тобто формування ефективної економіки, розвитку вітчизняної промисловості, створення робочих місць. Авторитарні режими правого толку, як правило, сприяють виходу суспільства з економічної кризи. Також можна виділити наступні різновиди авторитаризму:

- **теократичний:** характерний для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани, наприклад, ісламські фундаменталісти в Ірані, які керують державою з часів революції 1979 р.;
- **військово-бюрократична диктатура:** встановлюється в результаті військового перевороту. Така форма авторитаризму була в Греції (правління «чорних полковників»), Аргентині, Бразилії, Чилі, Парагваї;
- **персональні тиранії**, різновидом яких є **султанізм**. Влада належить диктатору, який спирається на розгалужений поліцейський апарат. При владі, як правило, перебувають родичі, друзі диктатора. Персональна тиранія була характерна для режимів Барра в Сомалі, Дювальє в Гаїті, Аміна в Уганді, Сомоси в Нікарагуа;
- **абсолютні монархії** (Саудівська Аравія, Катар, Оман, Бруней, Об'єднані Арабські Емірати). Монарх наділений абсолютною владою; виборні представницькі органи відсутні; уряд призначається монархом і звітує лише перед ним.

*Демократія як політичний режим*

*Демократія — це політичний режим, заснований на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом громадянських прав і*

*свобод.*

Відмітними ознаками демократичного режиму є:

#### **В економічній сфері:**

- панування приватної власності, яка охороняється законом.
- ринковий механізм управління економікою;
- часткове державне регулювання економіки (антимонопольне законодавство, присутність державного замовлення і т.п.);

#### **В політичній сфері:**

- провідний принцип «дозволено все, що не заборонене законом»;
- населення бере участь у формуванні і здійсненні державної влади за допомогою прямої та представницької демократії;
- рішення приймаються більшістю з урахуванням інтересів меншини;
- існування громадянського суспільства з його розвиненою структурою і правової держави;
- виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їх підзвітність виборцям;
- реальна легітимність державної влади;

- «силові» структури знаходяться під демократичним контролем суспільства, використовуються тільки по прямому призначенню, їх діяльність регламентується законами;
- у всіх сферах суспільного життя панує закон;
- проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина;
- домінують методи переконання, узгодження, компромісу, звужені методи насильства, примусу;
- реальне здійснення принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

### **В ідеологічній сфері:**

- політичний і ідеологічний плюралізм;
- багатопартійність, змагання політичних партій, існування на законних підставах політичної опозиції;
- гласність, відсутність цензури.

Демократичні (конституційно-плюралістичні режими можна охарактеризувати наступним чином.

**Ліберально-демократичні режими** — це режими, в центрі яких знаходиться особа, її права і свободи, а роль держави зводиться до захисту прав, свобод і власності громадян. Ці режими базуються на ідеях Дж. Локка і Ш. Монтеск'є, а також Т. Пейна, Т. Джефферсона, Дж. Медісона). Ліберальні режими знаходяться в постійній зміні, їм властивий плюралізм партійної системи і вільна гра політичних сил, що веде до нестабільності виконавчої влади і частих парламентських виборів. Прикладом є політичний режим в Італії, де довгий час уряд міг існувати близько шести місяців.

**Консервативно-демократичні режими** — режими, які спираються не стільки на конституцію, скільки на політичні традиції, які є основою даних режимів. Такі режими є найстабільнішими. Хоча в їх основі лежить турбота про особу, її права і свободи, захист прав власності, прав і свобод громадян державою, проте ця турбота ґрунтується на постійних і незмінних правових нормах, що базуються на прецедентному праві і незмінних демократичних традиціях. Їм також притаманне стабільне функціонування владних структур, яке досягається як незмінними демократичними традиціями, так і наявністю мажоритарної виборчої системи, яка дає стабільну більшість парламенту для правлячої партії і, таким чином, гарантує стабільний уряд. Прикладом консервативно-демократичного режиму є політичний режим Великобританії, де всі вищезазначені критерії є в наявності.

**Охлократичні демократичні режими** — це політичні режими, які спираються на владу натовпу, безпосередньої мітингової демократії, де всі найважливіші владні рішення приймаються натовпом на мітингах чи під його тиском. Як правило, такі режими вельми недовговічні і нестабільні. Вони, як указував ще Аристотель в своїй «Політиці», породжують в своєму середовищі вождя, який ліквідує демократію і стає тираном.



## ТЕМА 5. ДЕМОКРАТІЯ: ПОНЯТТЯ, ТЕОРІЇ І МОДЕЛІ

*«Якщо народ сподівається,  
що в умовах демократії можна бути  
недосвідченим і вільним, це те, чого  
ніколи не було і ніколи не буде»*

Т.Джефферсон

- Походження та історичний розвиток демократії
- Тракткування демократії
- Принципи демократії
- Передумови та моделі демократизації
- Концепції демократії
- Форми демократії
- Права та свободи людини в умовах демократії
- Розвиток демократії в Україні

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити термін «демократія»;
- ❖ назвати основні принципи демократії;
- ❖ розкрити процес історичного розвитку демократії;
- ❖ виділити передумови та пояснити моделі демократизації;
- ❖ охарактеризувати концепції демократії;
- ❖ назвати форми, в яких існує демократія;
- ❖ описати процес становлення та розвитку демократії в Україні.

<i>Ключові поняття та терміни:</i>	
<ul style="list-style-type: none"><li>• демократія</li><li>• народовладдя</li><li>• принципи демократії</li><li>• передумови та моделі демократизації</li><li>• ліберальна теорія демократії</li><li>• ідентитарна теорія демократії</li><li>• соціалістична теорія демократії</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• плебісцитарна теорія демократії</li><li>• плюралістична теорія демократії</li><li>• репрезентативна теорія демократії</li><li>• елітарна теорія демократії</li><li>• партиципаторна теорія демократії</li><li>• форми демократії</li><li>• демократія та права особи</li></ul>

### **Виникнення та сутність демократії**

Як форма правління демократія виникла в античній Греції. Грецькі поліси управлялися на підставі писаних законів, виконання яких було обов'язковим для всіх вільних громадян. Виконання законів можна було забезпечити різним чином, що створювало в античності великий спектр форм правління — від абсолютної влади тирана до плебісцитарної, народної демократії. В основі демократії як форми правління лежала колективна форма ухвалення законів і можливість кожного громадянина у межах закону діяти на підставі власного бажання і волі.

З часу виникнення демократії і до сьогодні її основою є громадянське суспільство — сфера суспільних відносин, до яких політичні інститути мають доступ тільки у разі порушення закону. У всіх інших ситуаціях суб'єкти відносин діють за власним розсудом.

Розвиток промислових відносин у Новий час в Європі дозволив демократії як політичній формі знайти таку підставу, яка виявилася достатньою для створення в рамках демократії рівноправності для всіх членів суспільства. Античність виключала з демократичного простору рабів, жінок тощо. Феодальні форми демократії мали становий характер. Наприклад, у Новгороді, Пскові існувала боярська демократія, яка спиралася на народне віче, але учасники політичного процесу мали різні права — не всі громадяни міста мали право на владу, оскільки діяли майнові і інші обмеження — цензи.

Західна демократія як форма влади спирається на принцип рівності всіх громадян і інститутів суспільства перед законом. В той же час, соціальна нерівність зберігається — промислове суспільство засновано на розділенні людей на організаторів процесу виробництва і виконавців. Організатори, як правило, виступають носіями капіталу, виконавці включаються у відносини як наймана робоча сила.

В середині XIX в. Маркс акцентував увагу на явищі експлуатації — привласненні капіталістом частини вартості продукту, який виробляли наймані працівники. На цій підставі прибічники марксизму вважали демократію буржуазною і ставили перед собою завдання подолати капіталістичні відносини за рахунок скасування приватної власності на засоби виробництва та створення безкласового суспільства, в якому на зміну буржуазній демократії прийде вільна самоорганізація населення.

На Заході демократія розвивалася у міру розвитку промислових та постпромислових культурних технологій. Цей розвиток дозволив значно модернізувати демократію. Говорять, наприклад, про «державу загального добробуту», «соціальну державу», «правову державу», «ліберальну державу», «відкрите суспільство» тощо. Таким чином, у XX ст. слово «демократія» стало одним з найпопулярніших у народів і політиків всього світу.

В сучасній мові слово «демократія» має декілька значень

1. Головне значення пов'язано з етимологією, походженням цього терміну. Тобто **демократія як «народовладдя** в перекладі з давньогрецької мови. Більш розширене визначення цього поняття було дано американським президентом А.Лінкольном. Він визначав демократію як «government of the people, by the people, for the people» (правління народу, вибране народом і для народу). Тут виражені різні аспекти та істотні ознаки демократії, а саме: владарювання походить від самого народу, воно здійснюється самим народом, і на користь народу.
2. **Демократія як форма устрою** будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні і ухваленні в ній рішень більшістю. В цьому значенні йде мова про партійну, профспілкову, виробничу і навіть сімейну демократію. Тобто в широкому значенні: демократія може існувати скрізь, де є організація, влада і управління.
3. **Демократія як заснований на певній системі цінностей ідеал** суспільного устрою і відповідний йому світогляд. До числа цінностей, що становлять цей ідеал належать: свобода, рівність, права людини, народний суверенітет.

4. **Демократія як соціальний і політичний рух** за народовладдя, здійснення демократичних цілей і ідеалів. Він виник у Європі в умовах боротьби з абсолютизмом за звільнення і рівноправність третього стану та в ході історії поступово розширив сферу своїх цілей і учасників. Сучасні демократичні рухи різноманітні. Це соціал-демократи, християнські демократи, ліберали, нові соціальні і інші рухи.

Враховуючи різноманітність трактувань демократії як форми правління, виділяються наступні **принципи** демократії:

**1. Юридичне визнання та інституційне вираження суверенітету, верховної влади народу.** Офіційним джерелом влади виступає саме народ, суверенітет якого виражається в тому, що тільки йому належить влада в державі, він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, а в багатьох країнах має також право безпосередньо брати участь в розробці і ухваленні законів за допомогою народних ініціатив та референдумів.

**2. Періодична виборність основних органів держави.** Демократією може вважатися лише та держава, в якій особи, що здійснюють верховну владу, обираються на певний, обмежений термін.

**3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою.** Цей принцип припускає як мінімум рівність виборчих прав, а також свободу створювати політичні партії і інші об'єднання для вираження волі громадян, свободу думок, право на інформацію і участь у конкурентній боротьбі за керівні посади у державі.

**4. Ухвалення рішень більшістю при повазі до прав меншості і підкорення останньої при їх здійсненні.**

Ці вимоги є мінімальними умовами, що дозволяють говорити про наявність демократичної форми правління в країні. Реальні ж політичні системи, засновані на загальних принципах демократії, вельми істотно відрізняються одна від одної, наприклад, антична і сучасна демократії, американська і швейцарська політичні системи тощо.

Виникнення демократії обумовлено низкою чинників, які забезпечують її стабільність. Виділяють декілька груп передумов демократизації:

#### **I. Економічні передумови демократії:**

- 1) високий рівень індустріального і економічного розвитку;
- 2) високий рівень урбанізації (жителі великих міст більше «підготовлені» до демократії, ніж консервативне сільське населення, прихильне до традиційних цінностей);
- 3) розвиненість масових комунікацій, що допомагають громадянам краще розуміти сутність політичного процесу;
- 4) ринкова конкурентна економіка.

#### **II. Соціальні передумови демократії:**

- 1) відносно високий рівень добробуту громадян;
- 2) згладжування соціальної нерівності;
- 3) соціальний плюралізм, тобто різноманіття соціального складу населення, наявність чітко оформлених класів, професійних, культурних, етнічних і інших груп;

- 4) численний і впливовий середній клас;
- 5) політична грамотність та освіченість населення.

**III. Політична культура** як передумова демократії. Вона є суттєвою складовою частиною менталітету, засобу сприйняття і осмислення політики, переробленим в людській свідомості досвідом людей, їх установками та ціннісними орієнтаціями, що характеризують відношення громадян до влади.

**IV. Релігійні передумови.** Багато в чому формуючи менталітет, найглибші структури політичної свідомості людей, релігія може як гальмувати перехід до демократії, так і стимулювати його.

**V. Зовнішньополітичні передумови демократії.** Зовнішній вплив проявляється або через безпосередні військові, політичні, економічні, культурно-інформаційні та інші дії, або за допомогою впливу прикладу демократичних держав.

Історичний досвід переходу до демократії у різних країнах дозволив вченим-політологам виділити **три моделі** демократизації:

**I. Класична (лінійна).** Приклад – британський варіант демократизації, суть якого полягає у поступовому розширенні демократії через еволюційний процес обмеження влади монарха, розширенні прав громадян (від особистих прав до політичних і соціальних), розвитку парламенту та парламентаризму.

**II. Циклічна.** Відрізняється від лінійної періодичністю демократичних і авторитарних форм правління при позитивному відношенні до демократії політичної еліти. Уряди, обрані народом, або скидаються військовими, або самі узурпують владу із страху втратити її, стикаючись при цьому з непопулярністю і протистоянням опозиції. Така модель поширена в Латинській Америці, Африці, Азії. Через неї пройшли Болівія, Аргентина, Гана, Нігерія, Таїланд і багато інших держави.

**III. Діалектична.** Також характеризується нестабільністю перехідних режимів. Перехід до демократії здійснюється під впливом достатньо зрілих внутрішніх передумов. Через цей шлях пройшли такі держави, як: Італія, Греція, Іспанія, Австрія, Чилі, республіки колишнього СРСР.

**Концепції демократії** З часу виникнення демократії у політичній науці накопичено багато теоретичних розробок щодо цього феномену – концепцій демократії. В політології їх прийнято класифікувати наступним чином:

### **Ліберальні концепції демократії**

Батьківщиною ліберальних ідей і першим місцем практичного втілення вважається Англія. Лібералізм вперше в історії політичної думки відокремив індивіда від суспільства і держави, розмежував дві автономні сфери – державу і громадянське суспільство, обмежив конституційно та інституційно сферу дії і повноваження держави в її взаємодії з громадянським суспільством і особою, захистив автономію і права меншості по відношенню до більшості, проголосив політичну рівність всіх громадян, наділив особу фундаментальними, невід'ємними правами і затвердив її як головний елемент політичної системи.



### **Характерні риси:**

- Джерело влади – кожна окрема особистість, права якої є пріоритетними над законами держави. Права особи з метою захисту закріплюються в конституції, неухильне виконання якої контролює незалежний Суд.
- Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками-чоловіками, виключення нижчих прошарків, перш за все найманих робітників, а також жінок з числа наділених виборчим правом громадян.
- Вузькополітичний, формальний характер демократії, що витікає з негативного розуміння свободи як відсутності примусу та обмежень. На відміну від античної демократії свобода тут розуміється як пасивне індивідуальне право бути захищеним від втручання з боку держави та інших людей.
- Парламентаризм, переважання представницьких форм політичного впливу.
- Обмеження компетенції і сфери діяльності держави переважно охороною громадського порядку, безпеки і прав громадян, соціального миру тощо, її невтручання в справи громадянського суспільства, економічні, соціальні і духовно-етичні процеси (державна – «нічний сторож»).
- Поділ влади, створення системи «стримувань і противаг» як умови ефективного контролю громадян над державою, запобігання зловживань владою.
- Обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної і групової автономії і свободи. Меншість зобов'язана підкорятися більшості лише в певних, чітко визначених питаннях, за межами яких вона повністю вільна. Меншість має право мати свою думку і відстоювати її в рамках закону, незважаючи на ухвалені більшістю рішення.

Ці і інші риси ліберальної демократії свідчать про те, що вона стала значним кроком вперед на шляху звільнення людини, пошани її гідності та прав. У той же час, ця модель демократії, представлена в своєму класичному варіанті, далека від ідеалу народовладдя і часто піддається критиці.

### **Коллективістські концепції демократії**

Подолати недоліки ліберальної держави і здійснити справжнє народовладдя запропоновано в рамках концепції, де джерелом влади є народ. Розрізняють наступні різновиди цих концепцій.

**Концепція прямої (ідентитарної) демократії Ж.Ж. Руссо.** На його думку, індивідуалізм і певний егоїзм, затверджені ліберальними мислителями, є руйнівними для громадянських чеснот і самого суспільства. Ідеал громадянина демократичної республіки Руссо – індивідуаліст, що не пішов в приватне життя, а є активним членом суспільства, частиною єдиного «суспільного тіла».

### **Характерні риси:**

- Вся влада належить народу, який є єдиним цілим. Окрема особа втрачає свої права. Вони стають їй не потрібні, оскільки держава, подібно будь-

якому іншому живому організму, піклується про своїх членів, які у свою чергу зобов'язані думати про благо держави.

- Народ неподільний. Його влада нічим не обмежена. Він володіє єдиною, загальною свободою і невідчужуваним суверенітетом. В ньому немає стійкої більшості і меншості, а тому і немає необхідності в захисті останньої.
- Підхід Руссо виключає суперечності, конфлікти у відносинах між індивідами і державою, усуває ґрунт для протесту громадян проти влади, для політичної опозиції в цілому, а також появи приватних інтересів. Якщо все ж приватний інтерес виникає, то він є патологією і тому ліквідується. Передумовою спільності інтересів і волі народу є майнова рівність при збереженні приватної власності, обмеженні і вирівнюванні її розмірів.
- Народ як колективна істота може бути представлений тільки самим собою, а не обраними представниками. Його загальна воля виражається безпосередньо на зборах. Вона визначає закони і діяльність уряду, функції якого зводяться лише до виконання і технічного обслуговування рішень народу.

Ідеї Руссо (принцип народного суверенітету, прямого голосування тощо) знайшли своє вираження в Конституції Франції 1791 р. В той же час, вони послужили й виправданню якобінського терору.

**Соціалістична концепція демократії (К.Маркс, Ф.Енгельс).** Зберігаючи найважливіші принципи концепції Руссо, теорія «соціалістичної демократії» дає їм оригінальне трактування. Вона виходить з цілісності спочатку робочого класу, а після побудови соціалізму і всього народу, з наявності у цих суверенів влади класового, а потім загальнонародного інтересу. Цей інтерес існує об'єктивно і спочатку усвідомлюється партією, яка вносить вчення, що його виражає, у свідомість мас. Після чого через механізм Рад оформлюється і висловлюється загальна воля народу.

В цих ідеях реалізуються такі принципи колективістської демократії, як повновладдя, поширеність на всі сфери життєдіяльності людей, пряма демократія, неприпустимість ідеологічного і політичного інакомислення і опозиції тощо.

#### **Характерні риси:**

- Колективізм у трактуванні народу, визнання народу єдиним цілим, який має загальний інтерес.
- Відсутність суперечностей усередині народу, розгляд політичної опозиції як патології або ворога, що підлягає насильному усуненню.
- Колективістське (близьке до античного) розуміння свободи як активної рівноправної участі громадянина в справах всієї держави і суспільства.
- Абсолютний характер влади, яка здійснюється вождями, які ототожнюються з народом (класом, нацією), повна беззахисність меншості, у тому числі окремої особи.

- Усунення самої проблеми прав людини, оскільки ціла держава — і без того зацікавлена в благополуччі своїх власних складових частин.
- Загальна політична мобілізація, переважно пряма участь громадян в управлінні, відношення до представницьких органів і посадовців не як до самостійних в межах закону і відповідальних за ухвалені рішення керівників, а лише як провідників волі народу, його слуг.
- Декларування соціальної демократії, перенесення головного акценту з юридичного проголошення політичних прав на забезпечення соціальних умов для участі громадян в управлінні.

**Плебісцитарна (партійна) теорія демократії (М.Вебер).** Розвивається ідея Руссо про те, що кожний громадянин повинен мати нагоду, щонайменше, схвалювати або відкидати важливі закони, які зобов'язаний поважати. Згідно цією теорією демократії, в сучасних державах з великою чисельністю населення і величезними в порівнянні із давньогрецькими полісами територіями, антична модель народовладдя якнайповніше реалізується в «партійній державі».

Різні партійні програми дають громадянам можливість за допомогою виборів прямо впливати на зміст державної політики. Ці програми – свого роду мандати, накази, одержані від громадян, які покликані виконувати і депутати, і уряд. Зв'язаність депутатів партійними програмами і структурами робить їх прямими виразниками народної волі, і цим самим досягається ідентичність народу і уряду.

### **Плюралістичні концепції демократії**

Базуються на різноманітті суспільних інтересів (економічних, соціальних, культурних, релігійних, групових, територіальних тощо) і форм їх виразу (політичних партій, асоціацій і об'єднань, суспільних рухів, громадянських ініціатив). Її найвідоміші представники – Р. Ласкі, Д. Труман, Е. Фраенкель, Р. Даль.

Концепція виходить з того, що головною рушійною силою політики в сучасній демократичній державі є певна зацікавлена група.

Індивід без групи — млява абстракція. Саме в ній, а також у міжгрупових відносинах формується особа, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації і мотиви політичної діяльності. Народ не може виступати головним суб'єктом політики, оскільки є складною, внутрішньо суперечливою силою, що складається з різноманітних конкуруючих у боротьбі за владу груп. Призначення демократії – стимулювати різноманіття, плюралізм в суспільстві, надати всім громадянам можливість об'єднуватися, відкрито виражати свої інтереси, досягати за допомогою взаємних компромісів їх рівноваги, яка відтворюється в політичних рішеннях.

### **Характерні риси:**

- Зацікавлена група — центральний елемент демократичної політичної системи, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи. Сама особа,

при цьому, відтісняється на другий план, хоча її статус як первинного суб'єкта влади і не заперечується.

- Загальна воля як результат конфліктної взаємодії різних груп і їх компромісів формується в процесі «примирення», зрівнювання різноманітних інтересів.
- Суперництво і баланс групових інтересів — соціальна основа демократичної влади, її динаміки.
- Стимування й противаги розповсюджуються не тільки на інституційну сферу (лібералізм), але і на соціальну сферу, де ними виступають групи-суперники.
- «Розумний егоїзм», особистий і, особливо, груповий інтереси як генератор політики.
- Держава – не «нічний сторож», а орган, відповідальний за нормальне функціонування всіх секторів суспільної системи і підтримуючий в суспільстві соціальну справедливість. Держава – це також арбітр, що гарантує дотримання законів, правил гри в змаганні різноманітних груп і не допускає монополізації влади.
- Дифузія, розпиленість влади між різноманітними центрами політичного впливу: державними інститутами, партіями, групами інтересів тощо.
- Наявність згоди в суспільстві, що припускає визнання і пошану всіма учасниками політичного змагання основ чинного державного ладу, демократичних правил гри, прав особи, закону.

### **Сучасні концепції демократії**

Модель плюралістичної демократії має широкий вплив на політичну думку і практику. Теоріями ж, що концентрують увагу на самому процесі здійснення влади, є репрезентативна (представницька), елітарна та партиципаторна (політичної участі) концепції демократії.

**Репрезентативна демократія** (Р.Дарендорф). Демократія розуміється як компетентне і відповідальне перед народом представницьке правління. Воля народу тут не ототожнюється з його прямою участю. Вона існує далеко не з усіх питань і виражається громадянами як безпосередньо на виборах, так і делегується представницьким органам і депутатам, які в межах повноважень і мають реалізовувати загальну волю, а деколи і діють всупереч їй. Відносини між народом і його представниками будуються на основі контролю (переважно електорального, за допомогою виборів, і інституційного, за допомогою спеціальних установ), конституційного обмеження компетенції органів влади, посадовців та їх повної незалежності в межах закону.

Достатньо чітке визначення репрезентативної демократії дає видатний німецький вчений Р. Дарендорф: «демократія – не «правління народу»: такого на світі просто не буває. Демократія — це уряд, обраний народом, а якщо необхідно, – то народом може бути і зміщений. Крім того, демократія — це уряд зі своїм власним курсом».

Реально репрезентативна демократія зазвичай втілюється в парламентаризмі – системі правління, заснованій на розподілі влади і верховенстві парламенту, делегованій йому народом на виборах. При цьому парламентарії розглядаються не як представники окремих виборчих округів, а як виразники інтересів в першу чергу всього народу, відповідальні в своїх рішеннях лише перед власною совістю.

Принцип обмеження безпосередньої участі мас в управлінні, що стверджує репрезентативна демократія, одержав специфічне обґрунтування і розвиток в **концепціях елітарної демократії** (Й. Шумпетер). Як вже наголошувалося, у цих теоріях головним носієм демократичних цінностей є не маса пересічних громадян, яка часто некомпетентна і легко піддається ідеологічним впливам, а еліта, яка здатна більш ефективно керувати суспільством і захищати цінності ліберальної демократії. Маса ж повинна мати право періодично контролювати еліту за допомогою виборів, впливати на її склад.

Демократія в цьому випадку – правління еліт, здійснюване з відома народу. Вона зводиться до способу утворення влади, перевага якого, в порівнянні з іншими формами правління, полягає в забезпеченні гласності і конкурентної змінюваності еліт за допомогою народного контролю, здійснюваного на виборах. Розвиток демократії пов'язаний не з розширенням прямої участі мас в управлінні державою і суспільством, а із створенням ефективних механізмів формування результативної, ефективної еліти, підконтрольної народу.

**Партиципаторна теорія демократії** виходить з трактування демократії як універсального принципу організації всіх сфер суспільного життя, що забезпечує пошану гідності особи. Демократія повинна бути скрізь — у сім'ї, школі, університетах, на виробництві, в партіях, державі тощо. В суспільстві не існує сфер, що знаходяться поза політикою і не допускають демократичної участі. Громадяни повинні брати активну участь не тільки у виборі своїх представників, і навіть не тільки в ухваленні рішень на референдумах та зборах, але й безпосередньо в політичному процесі: в підготовці, ухваленні й здійсненні рішень, а також в контролі за їх реалізацією.

Головні цілі – всебічна демократизація суспільства, соціальна емансипація та суспільна самореалізація особи. Цим забезпечується максимальне урахування в політиці інтересів народу, міцна легітимація влади, подолання політичного відчуження громадян. Участь багатьох людей в управлінні підвищує стабільність політичної системи й ефективність управління. Крім того, широка участь громадян в політичному процесі забезпечує ефективний контроль за посадовцями, запобігає зловживанням владою, відриву депутатів від народу, бюрократизації чиновництва.

*Під формами демократії розуміються засоби виявлення волі й інтересів різних прошарків суспільства, що історично склалися.*

**Форми демократії**

Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму й представницьку.

***Пряма демократія – це форма народовладдя, що характеризується безпосередньою участю населення в розробці законів й ухваленні політичних рішень.***

Форми прямої демократії: референдум, плебісцит, збори, сільський схід тощо, за допомогою яких основні питання державного і суспільного життя народом розв'язуються безпосередньо. В прямих формах народовладдя громадяни самі беруть участь в підготовці, обговоренні й ухваленні рішень. Така форма участі домінувала в античних демократіях. В сучасному світі пряма демократія зустрічається головним чином на рівні місцевого самоврядування.

Особливе значення серед всіх форм демократії має референдум, відомий як політичне явище в історії вже давно. В перекладі з латинської мови слово referendum означає «те, що повинно бути повідомлено», тобто всенародне волевиявлення з якого-небудь питання, що має державне значення. Вважається, що перший референдум був проведений в Швейцарії в 1539 р., коли вона ще була конфедерацією, а вже в кінці XIX – початку XX ст. референдуми стали невід'ємною частиною політичного життя Швейцарії, США, Австралії та інших країн.

У політичній практиці існує декілька різновидів референдуму:

**1. За ступенем повноважень** вони поділяються на: законодавчі (ухвалення закону або з'ясування думки більшості з певного питання), які мають обов'язковий характер і консультативні, які не мають обов'язкового характеру.

**2. За способом проведення:** обов'язкові (імперативні), без яких неможливе вирішення тих або інших конституційних питань і факультативні, які проводяться за ініціативою найвищих органів влади.

**3. За сферою вживання:** загальнодержавні, регіональні і місцеві.

Референдум часто відрізняють від плебісциту. При цьому, референдум розглядається як звернення до виборців з метою ухвалення остаточного рішення за конституційними, законодавчими або інших питань. Що ж до **плебісциту** (лат. plebiscitum, від plebs – народ і scitum – рішення), то **він розуміється як опитування населення з територіальних питань та засіб вирішення територіальних суперечок в міжнародній практиці.** Населенню надається можливість шляхом прямого голосування визначити, до якої держави або держав повинна належати територія, на якій воно проживає.

***Представницька демократія – це форма народовладдя, при якій народ бере участь у розробці законів й ухваленні політичних рішень через своїх представників в органах державної влади.***

Формами представницької демократії є виборні органи державної влади, виборні партійні і суспільні органи, за допомогою яких народ здійснює владу через своїх представників. Суть цієї форми - в опосередкованій участі громадян в ухваленні рішень, у виборі ними до органів влади своїх представників, покликаних виражати їх інтереси, приймати закони та віддавати розпорядження. Представницька демократія необхідна особливо тоді, коли через великі території або унаслідок інших причин ускладнена

регулярна безпосередня участь громадян в голосуваннях, а також коли ухвалюються складні рішення, складні для розуміння неспеціалістів.

**Демократія та права людини** Проблема прав людини існувала в тій або іншій формі протягом усієї історії людства. Права людини є одним із способів трактування й практичного вирішення питання взаємостосунків людини і тієї спільноти, в якій вона проживає, і офіційним представником якої виступає влада.

**Можливі чотири** способи взаємостосунків індивідів з владою:

**Тоталітарний:** виключає саму постановку проблеми прав людини. Суспільство і держава ототожнюються, а індивід частково або повністю підкоряється державі.

**Патріархальний:** встановлює складну ієрархію прав і обов'язків людей. Суспільство поділено на стани і групи, вищі з яких володіють всією повнотою влади, а нижчі політично безправні. Піраміду влади вінчає авторитарний правитель.

**Індивідуалістичний:** вільна особа – джерело всякої влади, у тому числі й самої держави. Держава як результат угоди, договору вільних індивідів повністю підконтрольна народу та строго обмежена у функціях. Проблема прав людини ставиться, головним чином, у формі прав, які захищають особу від посягань влади.

**Партіципаторний:** позбавлений крайнощів і виходить з нерозривності і суперечності взаємостосунків між особою і державою. Проблема прав людини полягає у використанні держави з метою створення якнайкращих умов вільного існування й розвитку особи.

У політичній науці склалося три підходи в трактуванні прав людини:

**Природньоісторичний.** Виходить з того, що фундаментальні права особи мають позадержавне та позаісторичне походження. Держава може або поважати і гарантувати права, або порушувати й пригнічувати, проте позбавити людину його природних прав не може.

**Позитивістський.** Заперечує позадержавне походження прав людини і затверджує їх незалежність від соціально-економічних передумов. Джерело права та його гарант – держава. Причому, право й закон не мають істотної відмінності. Права людини не мають пріоритету перед законом та можуть змінюватися залежно від можливостей суспільства й потреб держави.

**Марксистський.** Також підпорядковує право державній доцільності, проте виходить з соціально-економічної та, перш за все, класової визначеності. Право – це введена в закон воля пануючого класу. Реально ж марксизм, і особливо ленінізм та сталінізм заперечують загальнолюдську природу права, підмінюючи її класовою і партійною доцільністю.

Треба зазначити, що сучасна типологія прав людини різноманітна, але найбільш загальним вважається розподіл прав на дві основні групи: позитивні і негативні.

**Негативні права** вважаються основоположними, абсолютними, порушувати або змінювати які ані держава, ані інші люди не мають права. Такі

права складають фундаментальні свободи і майже всі ліберальні права мають характер негативних (право на життя, свободу, власність тощо).

**Позитивні права**, навпаки, закріплюють обов'язки держави, осіб й організацій надавати громадянину ті або інші блага, здійснювати ті або інші дії. Характер позитивного права носять всі соціальні права (право на соціальну допомогу, освіту, медичне обслуговування тощо).

Більш конкретно і розповсюдженою є класифікація прав за сферами реалізації:

**Громадянські** (особисті) – це сума прав і свобод, наданих законодавцем людині як члену громадянського суспільства. Ними в рівній мірі володіють як громадяни даної держави, так і проживаючі в ній іноземці та особи без громадянства.

**Політичні права** надаються, як правило, тільки громадянам даної держави. Це обумовлено тим, що їх реалізація пов'язана на практиці з безпосередньою участю громадян у владі, в політичному житті країни. Як наслідок – іноземці не можуть претендувати на володіння політичними правами в тій або іншій державі.

**Економічні.** Пов'язані із забезпеченням вільного розпорядження людьми предметами споживання й основними чинниками господарської діяльності: засобами виробництва та робочою силою. До середини ХХ ст. права власності, підприємництва й вільного розпорядження робочою силою розглядалися як громадянські. В сучасних юридичних документах частіше за все їх називають економічними, рівними з громадянськими, політичними тощо.

**Соціальні, культурні й екологічні права.** Ці права визначають обов'язки держави гарантувати кожній людині гідні умови існування, мінімум матеріальних благ та послуг, необхідний для підтримки людської гідності, нормального задоволення первинних потреб (житло, одяг, їжа) і духовного розвитку, здорове навколишнє середовище. При цьому, соціальні права покликані забезпечувати кожному гідний рівень життя і соціальної захищеності (право на соціальний захист, працю, охорону здоров'я). Культурні – гарантувати духовний розвиток людини (право на освіту, доступ до культурних цінностей, свобода творчості). Екологічні – гарантувати право на сприятливе навколишнє середовище, достовірну інформацію про його стан та на відшкодування збитку здоров'ю або майну людини екологічними порушеннями.

Таким чином, права людини є найважливішим критерієм оцінки рівня демократичності політичного режиму, існуючого в тій або іншій державі, показником рівня його соціально-економічного і політичного розвитку.

**Розвиток демократії в Україні** Як відзначають фахівці, цей процес ускладнюється тим, що наша країна не дуже багата демократичними традиціями. По-суті, протягом усього періоду радянського тоталітаризму в Україні не розвивались елементи особистих свобод і правової держави, демократичної свідомості суспільства та особистості. Тому важливо як штучно не прискорювати процес



демократизації суспільного життя, так і штучно його не гальмувати. Демократія має визрівати на національному ґрунті поступово і послідовно, її межі повинні бути обумовлені логікою розвитку посткомуністичного суспільства, його трансформацією.

Що ж до тверджень, що в Україні вже існує демократичний режим, то це не що інше, як намагання бажане видати за реальне. Як слушно зазначають вітчизняні дослідники А. Москаленко, С. Тимошенко і Г. Безверха, аналіз ознак політичних режимів дає підставу говорити, що те, що ми перебуваємо на посттоталітарному етапі розвитку, який припускає існування деяких демократичних принципів, і є відкритим шляхом для демократичних перетворень. А це вимагає вироблення такої стратегії переходу до демократії, яка б урахувала ці особливості.

Основними передумовами формування демократичного суспільства в Україні є:

- розширення економічної свободи;
- радикальна зміна інститутів суспільства, усієї системи цінностей і психології людей, які породив тоталітаризм;
- підвищення рівня політичної дисципліни й культури громадян;
- встановлення ефективного контролю суспільства над політикою можновладців, олігархів;
- подолання економічної кризи тощо.

Динамізм демократичних процесів в Україні залежить від рівня політичної активності громадян, економічної, соціальної й політичної стабільності суспільства, співвідношення політичних сил, розвитку національної ідеї та правосвідомості.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Що таке демократія?
2. Які тлумачення демократії Ви можете назвати?
3. Коли виникла демократія?
4. На яких принципах базується демократія?
5. Які потрібні передумови для демократизації та за якими моделями здійснюється перехід до демократії?
6. Які існують концепції (теорії) демократії?
7. У чому відмінність між ліберальною, прямою та плюралістичною демократією?
8. Як відбувається процес становлення та розвитку демократії в Україні?

## ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

*«Керувати іншими, керувати цілою країною можуть лише ті, які навчилися керувати собою, своїми власними думками і почуттями, своєю власною стихією. Лише ті можуть встановлювати порядок у країні, хто встановив порядок у середині себе, привів до ладу свою волю і спрямував її до ладу вищої мети»*

(М. Бердяєв)

- **Поняття політичної еліти**
- **Теорії політичних еліт**
- **Типологія політичних еліт**
- **Системи відбору до еліти**
- **Функції правлячої еліти**
- **Політична еліта в Україні**
- **Ідеї політичного лідерства**
- **Сучасні теорії лідерства**
- **Типологія політичного лідерства**
- **Функції політичних лідерів**

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «політична еліта»;
- ❖ сформулювати сутність найвідоміших теорій політичних еліт;
- ❖ розкрити сутність структури правлячої еліти;
- ❖ пояснити наявні системи відбору до еліти;
- ❖ визначити функції правлячої еліти;
- ❖ охарактеризувати процеси формування національної еліти України;
- ❖ охарактеризувати сучасні теорії політичного лідерства;
- ❖ розкрити засади типології політичного лідерства та функції політичних лідерів.

### Ключові поняття та терміни:

<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>теорії політичних еліт</i></li><li>• <i>економічна еліта, бюрократична еліта, військова еліта, ідеологічна еліта</i></li><li>• <i>функції правлячої еліти</i></li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• <i>політична еліта</i></li><li>• <i>структура правлячої еліти</i></li><li>• <i>система гільдій та антрепренерська система відбору до еліт</i></li></ul>
--	---

### **Поняття «політичної еліти»**

Термін «еліта» походить від французького *e'lite* – кращий, добірний, вибраний. Починаючи з XVII століття, термін «еліта» використовувався для позначення товарів найвищої якості – «елітне зерно», «елітні коні», а пізніше для позначення «вибраних, кращих» людей. Так, в оксфордському словнику, виданому в Англії у 1823 р., елітою називали вищі соціальні верстви суспільства.

У політичній науці термін «еліта» набув поширення завдяки працям французького мислителя і політичного діяча Жоржа Сореля (1847-1922) і італійського соціолога Вільфредо Парето (1848-1923) на початку XX століття, хоча ідеї елітизму виникли ще в глибокій давнині. Найбільш послідовне обґрунтування ідеї елітизму одержали у Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі. Потім теорія еліт доповнилася поглядами Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та інших

мислителів. Проте перші класичні концепції еліт виникли наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Вони пов'язані з іменами Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса.

Історичний досвід, політична практика всіх країн світу показує, що в процесі розподілу і реалізації влади бере участь досить вузьке коло осіб – політична еліта. **Політична еліта – це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах, безпосередньо бере участь в ухваленні найважливіших рішень, пов'язаних з використанням влади.**

Політична еліта є володарюючою частиною суспільства. Існування політичних еліт у суспільстві обумовлено низкою чинників:

- психологічними і соціальними особливостями людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням брати участь у політиці;
- законом розподілу праці, який вимагає професійності в управлінні, певної спеціалізації;
- високою соціальною значущістю управлінської праці та її відповідним стимулюванням;
- широкими можливостями використання управлінської діяльності для отримання соціальних привілеїв (бо вона прямо пов'язана з розподілом цінностей);
- практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками;
- політичною пасивністю широких мас населення, основні інтереси яких звичайно лежать поза політикою.

### **Теорії політичних еліт**

Одним із перших до вивчення еліти та її ролі в політиці звернувся італійський дослідник Гаetano Моска (1858-1941). У своїх міркуваннях, висловлених у книзі «Правлячий клас», він виходив з поділу суспільства на два класи: правлячий «політичний клас» (еліта) і керований клас. Еліта, як організована і згуртована меншість суспільства, управляє неорганізованою більшістю. Групова згуртованість і одностійкість меншості забезпечується наявністю у політичного класу організації, структури. Завдяки ним правлячий клас зберігає владу. Існування еліти Г. Моска вважав природним, вічним і неусувним. У суспільстві існують багатовікові міфи про те, що головну роль у політиці відіграє народ, але це не більше ніж міфи, відзначав учений. Вони лише маскують реальне панування політичного класу, тому головна задача політичної науки, на його думку, звільнити людей від міфів і озброїти правлячу еліту знаннями про політику. Г. Моска аналізує проблему формування (рекрутування) політичної еліти і її специфічні якості. Вказавши на три якості, що відкривають доступ до політичного класу – військова доблесть, багатство, церковний сан, – найважливішим критерієм формування правлячого класу вважає здатність до управління іншими людьми. Г. Моска відзначив також дві тенденції в розвитку правлячого класу: **аристократичну** – прагнення стати спадковими правителями і **демократичну** – виявляється в оновленні еліти за рахунок найбільш здібних нижчих верств.

Г. Моска виділив два етапи політичного управління: *автократичний* – влада передається зверху вниз; *ліберальний* – влада делегується знизу на верх. Інший засновник теорії еліт В. Парето в чотири томному «Трактаті з загальної соціології» визначив еліту, як групу, що складається з людей, які є «найпродуктивнішими або найбільш здібними», мають найвищі показники в певній сфері діяльності. Він увів поняття «еліта» і «контреліта». «В широкому значенні я розумію під елітою співтовариство людей, які властивостями розуму, характеру, спритності, найрізноманітнішими здібностями володіють у надзвичайній мірі». Еліта прямо або опосередковано бере участь в управлінні. Контреліта – це група людей, що володіє характерними для еліти психологічними якостями, але не має доступу до керівництва. В. Парето запропонував виділити два основні типи еліти: еліту «лисиць» і еліту «левів». «Лисиці» і «леви», а також еліта і контреліта за певних обставин змінюють одна одну, що відповідає й зміні певних політико-економічних циклів у розвитку суспільства. На цьому заснований закон кругообігу еліт (теорія циркуляції). Еліти виникають з вищих верств суспільства, в перебігу боротьби підіймаються до ще вищих, там розквітають, кінець кінцем вироджуються і зникають. Цей кругообіг еліт є «універсальним законом історії».

Вагомий внесок у розвиток теорії політичних еліт зробив німецький учений Роберт Міхельс (1876-1936). Влада еліти, на його думку, залежить від її організованості. Він довів, що в будь-якому суспільстві діє «залізний закон олігархії», суть якого полягає в тому, що створення великих організацій неминує веде до олігархізації і формування еліти, оскільки керівництво ними не може здійснюватися всіма членами організації. Відбувається виділення керівного ядра і апарату, які поступово відриваються від рядових членів і підпорядковують політику власним інтересам. Тому завжди, навіть у найдемократичнішому суспільстві, править олігархічна елітарна група.

Концепції теорії еліт Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса, що належать до макіавеллістської школи, доповнюють сучасні теорії елітизму – ціннісні теорії еліти, теорії демократичного елітизму, плюралізму, ліволіберальні теорії еліт.

З погляду структури влади, політична еліта відрізняється ступенем впливу на ухвалення політичних рішень. На основі обсягу владних функцій розрізняють вищу, середню і адміністративну політичні еліти. **Вища** політична еліта включає керівників органів державної влади, провідних політичних партій, депутатських фракцій у парламенті (100-200) тобто тих, хто ухвалює найбільш значущі для суспільства політичні рішення. **Середня** політична еліта формується з величезного числа виборних посадовців: парламентаріїв, сенаторів, губернаторів, мерів, лідерів політичних партій, суспільних організацій і рухів. Це приблизно 5% дорослого населення. **Адміністративна** (бюрократична) еліта – це вищий прошарок державних службовців, що посідають пости в міністерствах, департаментах і інших органах державного управління. Політична еліта поділяється на *правлячу*, ту, що безпосередньо володіє державною владою і *опозиційну* (контреліту); *відкриту*, рекрутовану з суспільства, і *закриту*, яка формується з власного середовища.

## **Структура правлячої еліти**

Правляча еліта має складну структуру. До неї входять окремі групи, діючі у якійсь одній галузі суспільного життя. **Економічна еліта** – це великі власники, керівники компаній, великих підприємств, банків, торгових фірм і т.п. Діяльність економічної еліти зазвичай не носить публічного характеру, проте її роль у політичному житті надзвичайно велика. Достатньо сказати, що від її матеріальної, фінансової підтримки залежить успіх того або іншого політичного процесу. **Бюрократична** еліта це урядовці вищого рангу. Саме до них потрапляє вся інформація, на основі якої готуються загальнополітичні рішення. Цю еліту часто називають працівниками апарату.

**Військова еліта** – це вищі армійські чини. Її місце і роль залежать від ступеня милітаризації суспільства.

Політична еліта – особи, що посідають вищі пости в органах влади і ухвалюють найважливіші політичні рішення. Політична еліта діє публічно, на очах у всіх. Її часто ототожнюють з усією правлячою елітою.

**Ідеологічна**, «інформаційна» еліта – це провідні представники науки, культури, мистецтва, освіти, засобів масової інформації, вище духовництво. Важливість ідеологічної еліти визначається тим, що саме вона є «володаркою душ» – формує настрої людей, визначає і пропагує ідеали, цінності, духовні установки.

Існуючі еліти – неминучість у політичному житті всіх держав. Всі ці елітні групи тісно взаємодіють одна з одною, складаючи внутрішньо однорідну, привілейовану, політично пануючу групу. Суспільство погоджується на привілейоване положення еліти, але і еліта бере на себе зобов'язання перед суспільством. Це є необхідною умовою нормального політичного життя.

## **Система відбору до еліти**

В світовій практиці існує дві системи відбору еліти: **система гільдій** і **антрепренерська**. Характерними рисами системи гільдій є:

- закритість, відбір претендентів на більш високі посади в основному з нижчих верств самої еліти; повільний, еволюційний шлях вгору;
- високий ступінь інституціоналізації відбору, наявність численних формальних вимог для обіймання посад (вік, стать, партійність і ін.);
- невелике, відносно закрите коло селекторату (людей, що відбирають кадри);
- тенденція до відтворювання вже існуючого типу лідерства.

Номенклатурна система рекрутування політичної еліти – один з найтипівіших варіантів системи гільдій. Вона характеризується відсутністю конкурентної боротьби, високою ідеологізацією, політизуванням і домінуванням родинних зв'язків.

Відмінними рисами антрепренерської системи є:

- відвертість, широка можливість для представників різних соціальних груп зайняти місце в еліті;
- обмежене число формальних вимог, яким має відповідати кандидат;

- гостра конкуренція між кандидатами на керівні посади;
- широке коло селекторату, який може складатися всіма виборцями країни;
- змінюваність складу еліти, першорядне значення особистих якостей кандидатів.

У чистому вигляді ці системи зустрічаються досить рідко. У кожній системі є свої плюси і мінуси. Якщо антрепренерська система більшою мірою пристосована до сучасного життя і переважає у демократичних державах, то система гільдій схильна до консерватизму і переважає у країнах з командно-адміністративною системою. Елементи системи гільдій характерні й для демократичних країн, де існують партії з централізованою структурою. Ефективність діяльності політичної еліти залежить не лише від системи її рекрутування, але і політичної орієнтації її членів, їх соціального походження, ступеня підтримки з боку населення.

### ***Функції правлячої еліти***

Головна функція правлячої еліти – це керівництво і управління суспільством. Окрім того, політична еліта виконує наступні функції:

- правляча еліта є основним резервом політичних лідерів, центром підбору й розстановки керівників на різні ділянки управління;
- вироблення ціннісних орієнтацій, цілей, задач розвитку суспільства у формі цінностей, норм, ідеалів, соціально-політичних доктрин, довготривалих програм діяльності держав;
- мобілізація людей на втілення політичних програм;
- комунікативна функція – відображає і висловлює громадську думку, інтереси і потреби різних соціальних груп;
- створення стійкої рівноваги політичних сил, формування стабільного суспільства, його стійкої політичної системи.

### ***Політична еліта в Україні***

Питання про те, кого можна віднести до політичної еліти, є дискусійним у середовищі політологів, соціологів, журналістів, політиків. Пов'язано це з тим, що його тлумачення має подвійний підхід. Згідно з першим – заснованим на паретіанській концепції – до еліти зараховують «обраних», найкращих, за критеріями духовного аристократизму, розуму, професіоналізму тощо. В основі ж другого підходу, розповсюдженого у політології США чиказькою школою, поняття «еліти» означає не найкращих, а тих, кого обирають, тобто це – обрані на свої посади електоратом політики, які мають певні посадові й конституційні повноваження та політичний вплив. Для характеристики сучасної української еліти більш прийнятним є дотримуватися другої точки зору, тобто виходити з позиції формального соціального статусу представника еліти в суспільстві. Адже, по-перше, цим тлумаченням більше оперують у сучасній політології, а по-друге, власне з тими людьми, які стоять на вищому щаблі соціальної ієрархії, масова свідомість українців ототожнює політичну еліту. Втім, не варто нехтувати й якісною трактовкою поняття через те, що Україна належить до суспільств перехідного типу, для яких українською важливою є місіонерська роль політика. Державі треба мати справжню

авангардну, орієнтовану на національне благо еліту, пріоритети якої виходять за межі тактичних інтересів її індивідуального, групового, політичного виживання.

Ще на початку державної незалежності надії на створення такої еліти покладалися на передову гуманітарну інтелігенцію, яка виступила носієм національно-культурної ідеології. Вона уособлювалася, перш за все, в діяльності Народного Руху, який із самого початку сформувався як ідеологічна націоналістична сила, що прагнула реалізувати проект української соборності. Втім згодом націонал-демократичні сили втратили свої позиції у політичному житті.

Впродовж першого десятирічного терміну державної незалежності політична еліта в Україні складалася в основному з колишньої номенклатури. І до сьогодні вона зберігає свої позиції. Частина її перейшла до бізнесу, а частина – до державних інститутів. У 90-ті роки ХХ століття в умовах стихійної приватизації відбувався інтенсивний поділ і перерозподіл державних активів, встановлювалися сфери впливу за територіальною ознакою, в результаті чого формувалися регіональні еліти, які наприкінці ХХ ст. вийшли на принципово новий політичний рівень. Він відкривав можливості для закріплення захопленої власності та легалізації власного бізнесу. Впливові бізнес-політичні сили регіональних рівнів вдавалися до заснування політичних партій та відстоювання власних інтересів через партійне представництво у парламенті. В результаті сучасне політичне життя перетворилося на конкуренцію фінансово-промислових груп, тобто економічних еліт.

Для нинішньої ситуації в Україні характерним є те, що тут і загальнонаціональна, і регіональна еліти конкурують не в галузі світоглядів або забезпечення громадянського інтересу, але в сфері реалізації власних ділових проектів з використанням всіх можливих ресурсів держави. Більшій частині української еліти сьогодні бракує професійної політичної освіти, належної політичної культури, конструктивних рішень щодо керівництва та управління суспільством.

### ***Сутність та теорії політичного лідерства***

Поняття «лідер» (від англ. to lead – вести) означає того, хто веде або йде попереду. Про природу політичного лідерства замислювалися мислителі всіх часів. Геродот, Плутарх і ін. описували історію через діяння і подвиги видатних полководців. Розкриваючи модель «ідеальної держави», Платон підняв на її вершину мудрих філософів. У Новий час концепції політичного лідерства розробляли Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є. Н. Макіавеллі в своїй праці «Государ» відобразив образ правителя, для якого мета виправдовує засоби. На рубежі ХІХ-ХХ ст. Ф. Ніцше обґрунтував необхідність створення людини-лідера, надлюдини, яка б володіла волею до влади, і не була обмежена нормами моралі. З. Фрейд виходив з того, що авторитет лідера в масах подібний авторитету батька в сім'ї. Марксизм же розглядав лідерство як складну взаємодію політичних суб'єктів, великих і малих груп на основі державних суспільних відносин. Політичний лідер виступає тут виразником волі класу.

Огляд історичних поглядів на проблему лідерства дозволяє зробити висновок, що в її трактуванні мають місце самі різні підходи.

Політична наука ХХ століття збагатилася **новими теоріями лідерства**. Кожна з них акцентує увагу на якомусь одному його аспекті. Так, на початку ХХ століття з'явилася **теорія рис лідера**. Прихильники цієї теорії основну увагу надають особистим якостям лідера. Звичайно серед рис, що є обов'язковими для політичного лідера, називають розум, силу волі, честолюбство, цілеспрямованість, відчуття гумору, неабиякі організаторські здібності, компетентність, готовність брати на себе відповідальність і ін. Очевидно, для того, щоб посісти лідируючі позиції в умовах конкуренції дійсно потрібні певні психологічні і соціальні якості. Проте їх набір значно варіюється залежно від історичної епохи, типу держав і конкретних ситуацій. Ідею залежності лідерів від певних ситуацій обґрунтовує **ситуаційна концепція**. Прихильники цієї теорії розглядають лідера як функцію певної ситуації. Вони вважають, що різні обставини вимагають принципово різних лідерів. «Великий лідер» «відчуває ситуацію» і знає, коли він може її використати. Видатні лідери володіють здатністю обернути ситуацію на свій актив, - стверджує американський соціолог Юджин Дженнінгс.

**Теорія визначальної ролі послідовників**. Політичний лідер завжди висловлює інтереси групи людей, яка визнала його за лідера. Він стає своєрідним символом цієї групи. Чим краще він грає цю роль, тим активніше підтримують його послідовники. Прихильники цієї теорії вважають вплив послідовників на лідера негативним, оскільки вони перетворюють лідера на маріонетку, діючи за їх вказівками. Разом із вказаними вище концепціями в політичній науці мають місце **психологічна, біологічна** і ін. теорії лідерства.

Проте, все більшу вагу в сучасній політології набувають концепції лідерства, автори яких прагнуть врахувати вплив усіх чинників. Одна з них – **інтеграційна теорія лідерства**. Та все ж створити єдину, універсальну концепцію лідерства, складно, оскільки це явище надзвичайно багатоманітне за своїм проявом і функціями, і залежить від багатьох чинників.

Підводячи підсумок розгляду основних теорій лідерства, можна зробити висновок, що **політичне лідерство – це процес взаємодії між людьми, в ході якої одні люди висловлюють і знають потреби, інтереси своїх послідовників і через це володіють престижем і впливом, а інші – віддають їм добровільно частину своїх політичних і владних повноважень, і прав для здійснення їх цілеспрямованого представництва і реалізації**. Важлива сторона політичного лідерства – здійснення влади. Тому влада – це центральна складова лідерства. Політичний лідер – це особа, що здійснює постійний і вирішальний вплив на організацію, державу, суспільство в цілому за допомогою влади.

### **Типологія політичного лідерства**

У сучасній політології існує безліч типологій політичного лідерства. Одну з перших спроб класифікації лідерства зробив М. Вебер. В основу класифікації був покладений авторитет осіб, що здійснюють владу. М. Вебер розрізняв три типи лідерства. Перший тип – **традиційне лідерство**,



яке засноване на вірі в святість традицій передачі влади старійшин, вождів, монархів.

Другий тип – *раціонально-легальне* лідерство витікає з визнання законності формальних правил обрання лідера і передачі йому управлінських функцій. Цей тип лідерства встановлюється, через загальні вільні вибори. Третій тип – *харизматичне лідерство* – пов'язаний з вірою у надприродні, видатні здібності лідера, заснований на культурі особи. За характером і масштабом діяльності розрізняють лідерів трьох рівнів:

- лідер першого рівня – лідер малої групи;
- лідер другого рівня – лідер суспільного руху (організації, партії і т.д.);
- лідер третього рівня – лідер, діючий у системі владних відносин у державному масштабі.

Залежно від стилю управління розрізняють авторитарних і демократичних лідерів.

Авторитарний лідер вимагає монопольної влади. Його ідеал – повна єдиноначальність. Його головне знаряддя – «залізна вимогливість», загроза покарання. Демократичний лідер не концентрує всю владу в своїх руках, а прагне залучити кожного до максимальної участі в діяльності групи, створює можливість для залучення людей до ефективної співпраці.

За змістом діяльності відома працями з психології політики професор Маргарет Херманн (США) виділяє такі групи політичних лідерів:

- «**лідер-прапорносець**» – великий стратег, він сам встановлює цілі і напрями діяльності, бере на себе відповідальність за все, що відбувається в суспільстві;
- «**лідер-служитель**» – орієнтується на своїх прихильників, виборців і діє відповідно до їх інтересів, може перетворитися на маріонетку, позбавлену своєї волі і діючу за волею інших.
- «**лідер-торговець**» – ніби «продає» виборцям свої ідеї – програми, плани в обмін на їх підтримку, йде на компроміси, операції з іншими суб'єктами політики, може перетворитися на популіста, тобто політичного діяча, охочого подобатися за всяку ціну;
- «**лідер-пожежник**» – швидко реагує на гострі проблеми, що виникають у суспільстві. Більшість лідерів за сучасних умов може бути віднесена до цієї категорії.

У чистому вигляді ці типи лідерів зустрічаються рідко. Частіше за все ті або інші властивості кожного типу поєднуються в одній особі на різних етапах його політичної діяльності.

Залежно від спрямованості дій політичних лідерів Р. Такер пропонує наступну типологію: **лідер-реформатор** (Ф. Рузвельт, Мартін Лютер Кінг, М.С. Хрущов і ін.); **лідер-революціонер** (В.І. Ленін, Ф. Кастро і ін.); **лідер-консерватор** (Л.І. Брежнєв). Залежно від схильності лідерів і певної моделі поведінки американський політолог Гарольд Лассуел (1902-1978) запропонував класифікацію лідерів: лідер-агітатор, лідер-організатор, лідер-теоретик. Перелік різноманітних типологій можна було б продовжувати і далі.

## **Функції політичних лідерів**

Кількість функцій залежить від ряду чинників: від політичного режиму, зрілості громадянського суспільства, переважаючого типу культури суспільства, рівня життя більшості населення тощо. Серед загальнозначущих функцій лідерів виділяються наступні:

- **інтеграційна функція** – узгодження та об'єднання різних груп інтересів на основі спільної ідеї, загальних цінностей і ідеалів;
- **орієнтаційна функція** – вироблення політичного курсу, що враховує потреби різних груп суспільства і тенденції світового розвитку;
- **функція інструменталіста** – визначення способів і методів здійснення поставлених перед суспільством завдань;
- **мобілізаційна функція** – мобілізація населення на реалізацію політичних цілей за допомогою створення розвинених стимулів діяльності;
- **соціального арбітражу і патронажу** – захист громадян від свавілля бюрократії, беззаконня, порушення прав і свобод громадян;
- **функція легітимації політичного порядку** – ця функція властива головним чином лідерам тоталітарних і авторитарних держав. Для підвищення довіри народу до політичного режиму посилено культивується культ особи лідера.

Все вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що політичне лідерство – неодмінний атрибут будь-якого політичного життя. Важливим завданням сучасних суспільно-політичних і економічних реформ в Україні є пошук нової парадигми політичного лідерства. Система лідеротворення в нашій державі за умов перехідного політичного режиму, з одного боку, напрацьовує комплекс методів просування до влади, які є характерними для розвинених демократичних країн Заходу, але й водночас зберігає властивості номенклатурної кадрової політики. Загалом формування сучасної еліти і лідерів демократичного типу в Україні триває. Для прискорення цього процесу потрібно створювати рівні правові умови для політичної конкуренції й представлення різних групових інтересів на державному рівні, впроваджувати реформу інститутів політичної влади, ринкові механізми в економіці, створювати систему навчальних закладів для підготовки професійних політиків.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Як Ви розумієте поняття «еліта», «політичний лідер»?
2. Які є найвідоміші теорії політичних еліт?
3. Яку структуру має правляча еліта?
4. Які функції виконуються правлячою елітою?
5. Охарактеризуйте процеси формування національної правлячої еліти.
6. Які теорії політичного лідерства Ви знаєте?
7. На яких засадах здійснюється типологія політичного лідерства?
8. Які функції політичних лідерів?

## ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II: ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ЇЇ ІНСТИТУТИ

### ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

*Призначення політичної системи – це забезпечення інтеграції, розробка та реалізація загальної мети суспільства.*

(Т. Парсонс, «Система сучасних суспільств»)

- **Поняття і структура політичної системи**
- **Функції та класифікація політичних систем**
- **Становлення та особливості політичної системи сучасної України**

#### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ охарактеризувати поняття «політична система»;
- ❖ виділити основні елементи політичної системи;
- ❖ розкрити функції політичної системи;
- ❖ назвати типи політичних систем;
- ❖ визначити особливості становлення політичної системи сучасної України;
- ❖ виділити основні напрямки реформування політичної системи в Україні.

<b>Ключові поняття та терміни</b>	
<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>політична система</i></li> <li>• <i>політична свідомість</i></li> <li>• <i>інституційна підсистема</i></li> <li>• <i>політична організація</i></li> <li>• <i>політико-правові норми</i></li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>моделі політичних систем</i></li> <li>• <i>тоталітарні системи</i></li> <li>• <i>вимоги і підтримка</i></li> <li>• <i>політичні відносин</i></li> <li>• <i>англо-американська система</i></li> </ul>

#### ***Поняття і структура політичної системи***

Поняття «політична система» набуло поширення і стало домінуючим після Другої світової війни. Сама поява цього терміна відображає серйозні зміни, які відбулися у вивченні політичних явищ протягом ХХ ст. і відкриває нові перспективи аналізу політичної сфери. Поняття «політична система» дозволяє найбільш повно і послідовно розкрити соціально-політичну природу суспільства, існуючі в ньому політичні відносини, інститути, норми і принципи організації влади. Ряд авторів вважає, що політичні системи з'явилися разом з виникненням людського суспільства і необхідністю за допомогою влади забезпечити управління суспільством. Якщо в родоплемінному суспільстві влада трималася на авторитеті вождя, то з виникненням держави знадобилися спеціальні установи, важелі управління. За багатовікову історію людства було багато різних політичних систем, багато їх і в сучасному світі.

В політології сформувалися певні підходи до вивчення політичної системи суспільства. Кожний з них під своїм кутом зору розглядає політичні відносини, поглиблюючи розуміння механізму, за допомогою якого ухвалюються і здійснюються в суспільстві владні рішення. Найбільш відомі і розроблені два: інституційний і системний. Інституційний підхід розглядає

політичну систему як сукупність державних і недержавних інститутів, за допомогою яких реалізуються політико-владні відносини. Предметом дослідження є відособлені, організаційно оформлені центри влади – держава, партії, громадські об'єднання і підлеглі їм структури, а також норми, регулюючі діяльність цих інститутів та їхню взаємодію. Підхід дає можливість детально вивчити окремі організації, їх виникнення, розвиток, функціонування. Основними елементами структури політичної системи у прихильників такого підходу є держава, партії, суспільні об'єднання. Проте осторонь залишаються неінституційні форми взаємодії таких суб'єктів політики як особа, малі соціальні групи, різні групи інтересів і групи тиску. Крім того, політична система в цілому втрачає своє значення як предмет дослідження.

Стимулюючим чинником в становленні і розвитку системного підходу, безумовно, стала розроблена А. Богдановим і Л. фон Берталанфі загальна теорія систем (як науковий термін поняття «система» в 20-х рр. ХХ ст. в біологію ввів Л. фон Берталанфі). Спираючись на цю методологію, Т. Парсонс підійшов до розгляду суспільства як дуже складної системи управління, що включає в себе відносно автономні системи: економічну, політичну, соціальну і духовну. Кожна з цих систем здійснює свої специфічні функції. Призначення політичної системи за Парсонсом – забезпечення інтеграції, вироблення і реалізація загальних цілей. Цим він фактично і обмежився в тлумаченні поняття «політична система». Ідеї Т. Парсонса ґрунтовно поглибив і розробив інший американський вчений Д. Істон, якого по праву вважають засновником теорії політичних систем. Він представив політичну систему як організм, що розвивається і саморегулюється, активно реагуючи на імпульси-команди, які надходять ззовні. Істон визначив політичну систему як механізм взаємодії, за допомогою якого в суспільстві авторитетно розподіляються цінності і ресурси (матеріальні і духовні) і на цьому ґрунті запобігаються конфлікти між членами суспільства. Він виділив дві основні функції політичної системи:

- політична система повинна бути спроможною розподілити цінності в суспільстві;
- політична система повинна переконати своїх громадян прийняти цей розподіл як обов'язковий.

Ці дві якості дозволяють відрізнити політичну систему від всіх інших видів соціальних систем. Відштовхуючись від схеми фундаментального процесу роботи будь-якої системи (а це «вхід», «конверсія», «вихід»), Істон до «вхідних» чинників відніс вимоги і підтримку, а до «вихідних» – політичні рішення і дії. «Вимоги» Істон визначив як форму відображення думки суспільства про правомірність розподілу благ суб'єктами влади. Він поділив їх на зовнішні, що виходять з навколишнього середовища індивіда, соціальної спільності та внутрішні – від самої політичної системи. Вимога може бути специфічною, простою по суті, прямо виражати образу або незадоволеність конкретними діями або явищами. Істон розділив вимоги на:

- 1) ті, що стосуються розподілу благ і послуг;
- 2) пов'язані з регулюванням поведінки;

### 3) вимоги у сфері комунікації і інформації.

Оскільки уявлення різних груп населення про справедливість розподілу ресурсів не співпадають, то, нагромаджуючись, вимоги мають тенденцію ослаблювати політичну систему. Вони є наслідком неуваги владних структур до мінливих інтересів і потреб соціальних груп.

Щоб зберігати політичну систему в робочому стані, окрім вимог, необхідна підтримка, форми якої можуть бути різними: перш за все, матеріальна підтримка (виплата податків і інших обкладень), дотримання законів, участь в політичному житті, шанобливе ставлення до існуючої влади. Істон називає три об'єктивні підтримки: «політична спільнота» (група людей, пов'язаних один з одним в одній структурі), «режим» (основними компонентами якого вважає цінності, норми і структуру влади), «правління» (до нього належать люди, які беруть участь у щоденних справах політичної системи і визнані більшістю громадян відповідальними за свою діяльність). Підтримка – це віддане, доброзичливе ставлення до чинної влади. Підтримка має тенденцію до посилення політичної системи. Таким чином, «політична система», за Істоном, – це засоби, за допомогою яких «вхід» (вимоги і підтримка) перетворюється на «вихід» (рішення і дії). Перетворюючи вхідні чинники у вихідні, політична система забезпечує засоби мобілізації суспільних ресурсів на досягнення цілей і координацію зусиль членів суспільства у виконанні поставлених цілей. Істон вважає, що головне призначення політичної системи полягає в обов'язковому представленні політичних рішень, які, у свою чергу, є формою авторитетного розподілу цінностей.

На відміну від Істона, Г. Алмонд розглядає політичну систему як безліч взаємодій, поведінок як державних, так і недержавних, відзначаючи, що будь-яка політична система має свою власну структуру і є багатофункціональною. Всі політичні системи здійснюють одні і ті ж функції та змішані в культурному відношенні. Модель Г. Алмонда враховує психологічні, особистісні аспекти політичних взаємодій, імпульси, що поступають від правлячої еліти. «Вхід», за Г. Алмондом, складається з політичної соціалізації і мобілізації населення, аналізу існуючих інтересів (висловлених і невисловлених), укрупнення (узагальнення і інтеграції) інтересів, політичних комунікацій (зв'язків і взаємозв'язків) різних політичних сил. «Вихід» – це встановлення правил (законодавча діяльність), застосування правил (виконавча діяльність), формалізація правил (юридичне оформлення). В даній моделі основну увагу приділено множинності різних інтересів усередині системи, їх зіткненню і об'єднанню, врахуванню цих інтересів системою.

Сучасні інтерпретації політичних систем відрізняються різноманітністю концепцій. Існує до двох десятків визначень даного поняття, в основі яких різні критерії. В цілому можна стверджувати, що *політична система – це універсальна управляюча система суспільства, компоненти якої пов'язані з політичними відносинами і яка, зрештою, регулює взаємостосунки між соціальними групами, забезпечуючи стабільність суспільства і певний соціальний порядок на основі використання державної влади.*

В науковій літературі, як у вітчизняній, так і в зарубіжній, представлено **два підходи до визначення структури політичної системи**. Ряд вчених, у тому числі і основоположники **системного підходу**, вважають, що політична система складається з підсистем, які утворюють цілісність. До таких підсистем вони відносять:

- інституційну;
- нормативну;
- комунікативну;
- культурну (або ідеологічну);
- функціональну.

Прихильники іншого підходу називають чотири основні групи елементів політичної системи:

- політична організація суспільства;
- політичні відносини;
- політичні і правові норми;
- політична свідомість.

Розглянемо суть кожного підходу до структури політичної системи. При першому підході основний елемент політичної системи – це **інституційна підсистема**, тобто сукупність інститутів (державних, партійних, суспільних), які виражають і представляють різноманітні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і приватних. Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Окрім держави в підсистему входять як політичні організації (партії, групи тиску на владу, клієнтели (від лат. *clientela* – група осіб, що знаходяться під заступництвом політичного діяча і підтримують його), так і неполітичні організації, які мають значні можливості впливу на владу і суспільство (засоби масової інформації, церква). Зрілість інституційної підсистеми визначається ступенем диференціації і спеціалізації ролей і функцій її структур. Завдяки спеціалізації ця підсистема може швидко і ефективно реагувати на нові потреби і вимоги.

Інститути влади і впливу виконують всілякі ролі на основі різних норм – політичних, правових, етичних тощо. Вся сукупність норм, регулюючих політичні відносини, складає **нормативну підсистему**. Норми виконують роль правил, на основі яких відбуваються політичні взаємодії. Ці правила можуть фіксуватися в конституції, правових актах, а можуть передаватися з покоління в покоління у формі традицій, звичаїв, символів. Керуючись такими формалізованими і неформалізованими правилами, політичні суб'єкти вступають у взаємодію. Форми подібних взаємодій, заснованих на згоді або конфлікті, їхня інтенсивність і спрямованість складають **комунікативну підсистему**. Система комунікацій характеризує відвертість влади, її здатність вступати в діалог, прагнути згоди, реагувати на актуальні вимоги різних груп, обмінюватися інформацією з суспільством.

Політичні взаємодії обумовлюються характером культурного, релігійного середовища, їхньою однорідністю. Сукупність субкультур, конфесійна (релігійна) система, що визначає пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичної поведінки, політичну ментальність, складають **культурну підсистему**. Вона надає загальнозначущі сенси політичним діям, відносинам різних суб'єктів, стабілізує суспільство і виступає матрицею (від лат. – основа, початок) взаєморозуміння і згоди. Чим

вищий ступінь культурної однорідності, тим вища ефективність діяльності політичних інститутів. Базовим елементом культурної підсистеми є пануюча в суспільстві релігія, яка визначає моделі взаємодії індивідів і стандарти індивідуальної поведінки. Бажані моделі суспільства, відображені в системі цінностей і ідеалів, визначають сукупність способів і методів реалізації влади. Дана сукупність політичних технологій складає **функціональну підсистему**. Переважання методів примусу або згоди в реалізації владних відносин визначає характер взаєностосунків влади і громадянського суспільства, способи його інтеграції і досягнення цілісності.

**При другому підході** у визначенні структури політичної системи найактивнішою і динамічною частиною вважається політична організація. **Політична організація суспільства – це сукупність конкретних організацій і установ, які здійснюють певні функції**. В результаті їх взаємодії і здійснюється політична влада в даному суспільстві. Політична організація включає державу, партії, громадські об'єднання, засоби масової інформації, церкву. Держава і партії є власне політичними організаціями, тобто вони прямо і безпосередньо здійснюють політичну владу в повному обсязі або прагнуть її. Здійснення влади або боротьба за владу – головне в їхній діяльності. Непрямі політичні організації пов'язані із здійсненням політичної влади, але це лише один з аспектів їх функціонування (профспілки, молодіжні, неполітичні організації). Неполітичні організації (спортивні товариства, різні рухи і асоціації) майже не беруть участі в здійсненні політичної влади. Процес їх політизації відбувається лише на певних етапах життя країни (наприклад, участь у виборчій кампанії). Функціонування політичних організацій передбачає їхню систематичну діяльність, активну участь у політичному житті, підзаконність, яка виражається в реєстрації всіх політичних організацій і можливості державних органів здійснювати необхідний контроль над їх діяльністю.

Окрім політичних організацій до складу політичної системи входять **політичні відносини**, які визначаються як взаємодія соціальних груп, осіб, соціальних інститутів з приводу устрою і управління суспільством. Залежно від суб'єктивного складу їх можна розділити на три групи. В першій групі знаходяться відносини між крупними соціальними групами, націями, державами. Міжкласові, міжгрупові, внутрікласові, міжнаціональні відносини складають основу політичної системи і відображаються у функціонуванні відповідних політичних організацій і їхніх взаєностосунках. Другу групу становлять так звані вертикальні відносини, які складаються в процесі здійснення політичної влади та впливу вищих і місцевих органів керівництва і управління на соціально-економічні, політичні і культурні процеси. В третю групу можна включити відносини, які складаються між політичними організаціями і установами.

Суттєвим елементом політичної системи суспільства є **політичні і правові норми**, які регулюють політичні відносини, надають їм впорядкованості, визначаючи бажане і небажане, дозволене і недозволене з точки зору зміцнення всієї політичної системи. Через норми отримують

офіційне визнання і закріплення певні політичні засади. За допомогою норм владні структури доводять до відома суспільства, соціальних груп, окремих індивідів свої цілі, обґрунтування прийнятих рішень і визначають модель поведінки. Закріплюючи в нормах заборони і обмеження, владні структури здійснюють регулюючий вплив на політичні відносини.

До числа елементів політичної системи суспільства належить **політична свідомість**. Формуючись під впливом конкретної соціальної і політичної практики, вона є віддзеркаленням уявлень, ціннісних орієнтацій і установок учасників політичного життя, їх емоцій і забобонів, впливає на їхню поведінку. Тому в процесі керівництва і управління суспільством важливо враховувати політичні настрої мас.

Слід зазначити, що і підсистеми, і елементи політичної системи пов'язані відносинами взаємозалежності. Взаємодіючи один з одним, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, сприяють ефективній реалізації її функцій в суспільстві.

**Функції та класифікація політичних систем** *Під функціями політичної системи розуміється будь-яка дія, спрямована на підтримку системи в стійкому стані і забезпечення її життєдіяльності.* Використовуючи класифікацію американських політологів Г. Алмонда і Дж. Пауелла, можна виділити наступні функції політичної системи, кожна з яких задовольняє певну потребу системи, а всі разом вони забезпечують «збереження системи шляхом її зміни».

*Функція вираження інтересів.* Політична система через різні організації повинна представляти інтереси різних соціальних груп. Інакше вони можуть знаходити інші, часто руйнівні, форми вираження своїх вимог.

*Функція узагальнення інтересів.* Розмаїття інтересів різних груп та індивідів є значним. Тому і потрібне їх узагальнення, розподіл за ступенем важливості, переклад вимог на мову програм і доведення їх до влади. Дану функцію здійснюють переважно політичні партії.

*Функція вироблення правил і норм.* Цю функцію виконують законодавчі органи, видаючи закони, нормативні документи.

*Функція застосування правил.* Виконання цієї функції здійснюють органи виконавчої влади, реалізуючи розпорядження законодавців.

*Функція контролю над застосуванням правил.* Цю функцію здійснюють судові органи і органи примусу.

*Функція політичної комунікації.* Вона припускає різні форми взаємодії і обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами і громадянами.

Класифікація політичних систем відрізняється великим різноманіттям і заснована на значній кількості різних критеріїв. Розглянемо основні риси загальновизнаних політичних систем. **Класичною вважається типологія, запропонована Г. Алмондом** і яка спирається на відмінність політичних культур. Г. Алмонд виділив **чотири типи політичних систем**: англо-американська, континентально-європейська, доіндустріальна і частково



індустріальна, тоталітарна. **Англо-американська система** характеризується гомогенною політичною культурою. Вона гомогенна в тому значенні, що політичні цілі і засоби їх досягнення розділяють практично всі. Для даної політичної культури властива спеціалізація політичних відносин (партій, груп, інтересів і ін.) на виконанні особливих функцій. Влада і вплив усередині політичної системи розподілені, структура ролей в цій групі політичних систем глибоко диференційована, чітко виражена, організована і бюрократизована.

**Континентально-європейська система** відрізняється фрагментарністю політичної культури, що в цілому має загальні корені і загальну спадщину. Для неї характерне співіснування старих і нових культур. Системи такого типу існують у Франції, Німеччині, Італії. Країни Скандинавії і Бенілюксу займають проміжні позиції між континентально-європейською і англо-американською системами. **Доіндустріальні і частково індустріальні політичні системи** мають змішану політичну культуру. Труднощі комунікації і координації, політичні орієнтації, що різко розходяться, слабкий ступінь диверсифікації ролей всіх ланок системи породжують необхідність у використанні насильства. Для **політичної системи тоталітарного типу** характерним є те, що тоталітарна політична культура створює примусовий тип політичної активності. В ній відсутні добровільні об'єднання, а політична комунікація контролюється монолітною партією.

Наступний приклад **типології політичних систем запропонований Ж. Блонделем**. Він розділив системи на п'ять категорій:

- **ліберальні демократії** з опорою на лібералізм у прийнятті рішень;
- **комуністичні системи** з пріоритетом рівності соціальних благ і зневагою до ліберальних засобів її досягнення;
- **традиційні системи**, як правило керовані олігархією і консервативні за своїм характером, оскільки розподіл соціальних і економічних благ є надто нерівномірним;
- **популістські системи**, що склалися в країнах, які розвиваються, в післявоєнні роки і прагнуть до великої рівності у сфері економічних і соціальних благ (вони до певної міри авторитарні);
- **авторитарно-консервативна система**, характерною рисою якої є проведення активної політики щодо збереження нерівності, що склалася, і протистояння поглибленню рівності і політичної участі.

Доволі поширеним є розподіл політичних систем на **тоталітарні, авторитарні і демократичні**. Критерієм їх розмежування слугує політичний режим як сукупність засобів і методів здійснення політичної влади на основі характеру і способу стосунків влади, суспільства і особи.

Крім того, політичні системи на основі характеристики діяльності їх політичних структур поділяються на **західні і незахідні**. В перших існують декілька диференційованих структур зі спеціалізованими функціями, наприклад, групи інтересів, політичні партії, законодавчі, виконавчі, судові і інші структури. До західних політичних систем включаються парламентська і

президентська форми демократії. Всі авторитарні і диктаторські форми державного правління можуть бути віднесені до незахідних політичних систем.

Залежно від орієнтації на стабільність або зміни політичні системи можна підрозділити на **консервативні** і ті, що **трансформуються**. Для консервативних систем головна мета – зберігати і підтримувати традиційні структури, становище, яке склалося в політичній, економічній і культурній сферах, і особливо форму політичної влади. Для тих, що трансформуються, характерні суспільні перетворення. В свою чергу, вони поділяються на реакційні, для яких головна мета повернути суспільство назад, до колишнього типу економічної і політичної системи, і прогресивні, – які прагнуть сформувати суспільство нового типу або змінити культуру, спосіб життя, соціальну структуру і т. п.

В сучасній західній політології можна знайти ще ряд прикладів типології політичних систем. До них належить розподіл політичних систем на:

- цивільні і військові;
- закриті і відкриті;
- завершені і незавершені;
- мікроскопічні, макроскопічні і глобальні;
- традиційні і модерністські;
- конкурентні, частково конкурентні і авторитарні.

Різноманіття типологій політичних систем свідчить про багатовимірність політичного світу. Складність політичних систем така, що жоден узятий окремо підхід або метод недостатній, щоб дати більш менш повну картину. Для аналізу багатовимірних політичних систем потрібен багатовимірний підхід.

### ***Становлення та особливості політичної системи сучасної України***

Сучасна політична система не тільки покликана забезпечити реформування усіх сфер суспільного життя, а й сформувати модерну націю. В Україні цей процес перебуває на початковій стадії, тому що, по-перше, Україна ще не визначилася остаточно зі стратегією національного розвитку; по-друге, не сформувався середній клас як суб'єкт модерних національних цінностей; по-третє, не створений політичний механізм національної консолідації; по-четверте. Тому пріоритетними у політиці владних структур у царині формування модерної української нації повинні стати проблеми її консолідації навколо цінностей громадянського суспільства, поєднаних з сучасною українською культурою.

Політична система в Україні відзначається дуже низькою здатністю до соціальних новацій, і як наслідок цього, реформи в державі проходять повільно, незбалансовано і супроводжуються великими соціальними втратами. Державні органи та політичні організації часто стають заручниками інтересів могутніх номенклатурних угруповань. Однак реформістський потенціал політичної системи зростає тією мірою, якою старі господарські, політичні і культурні структури вичерпують себе повністю і розвалюються, а громадська думка в результаті кризи звільняється від тоталітарної і посттоталітарної міфології.

До недоліків правової системи України можна віднести: повільне і суперечливе втілення норм Конституції у законодавчі акти; тривале реформування судової влади як основного механізму захисту конституційних прав громадян; відсутність чіткої субординації між правовими актами, законами і підзаконними актами; непрямий характер дії законів, коли для їх застосування використовують цілий пакет підзаконних актів; нерівномірну врегульованість законодавством різних сфер суспільного життя; недостатню розробку механізму реалізації закону і відповідальності за його порушення; недосконалу процедуру підготовки та прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів; правовий нігілізм громадян і політичної еліти.

Основні причини недосконалості правової системи полягають у тому, що політичні сили керуються у своїй діяльності більшою мірою груповими інтересами. Правовий прогрес залежить від правової культури суспільства, розгортання конкуренції, становлення середнього класу, для якого правовий хаос несумісний з нормами буття. Конституція закріпила ідеал соціопримирливої системи. Однак на практиці здійснити його в сучасних умовах надзвичайно важко, оскільки затягнувся процес ринкових трансформацій і збереглися радянські механізми соціального захисту населення, дещо модифіковані в нових умовах. З точки зору особливостей загальносистемних якостей, політична система України характеризується як:

- відносно стабільна система, яка спроможна легко трансформуватися в нестабільну внаслідок поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, у т.ч. й в середині державного механізму;
- система з відносно низьким темпом соціальних процесів та недостатньо сприйнятлива до соціальних новацій;
- молода самостійна система, яка фактично не має достатньо ефективних сучасних традицій та досвіду самостійного функціонування;
- централізована з деякими елементами регіоналізації та децентралізації;
- система, що здійснює не весь комплекс функцій, які є необхідними для забезпечення нормального функціонування цивілізованого суспільства;
- перехідна від закритої до відкритої.

З точки зору особливостей політичної природи існуючої в Україні системи політичних інститутів політична система України є:

- перехідною від неправового до правового типу;
- легітимною для більшості населення;
- перехідною до втілення консенсуальної моделі розв'язання соціальних конфліктів (але при збереженні можливості на практиці суто конфронтаційної моделі);
- миролюбною, неагресивною;
- позбавленою власної глобальної системи забезпечення національних інтересів;
- нездатною забезпечити зростання рівня й якості добробуту всіх основних верств населення, але яка зберігає елементи «соціальної держави»;

- світською (на відміну від релігійної чи атеїстичної);
- етатизованою (одержавленою);
- системою з недостатньо високим інтелектуальним рівнем політики;
- системою з політичним домінуванням певних соціальних верств «реформованої традиційної номенклатури», «нової номенклатури» тощо.

### **Основні напрями реформування нової політичної системи України:**

- 1) побудова демократичної соціальної правової держави;
- 2) утвердження громадянського суспільства;
- 3) подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин, політичних принципів та норм;
- 4) децентралізація та розвиток місцевого самоврядування;
- 5) зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства;
- 6) вдосконалення діяльності засобів масової інформації.

Процес реформування політичної системи, що триває, має стати важливим засобом зміцнення конституційного ладу, піднесення ефективності діяльності всіх владних структур, прискорення економічних і соціальних перетворень. Пріоритетними завданнями тут виступають національна безпека держави і забезпечення добробуту її громадян. Вибір стратегії внутрішньої та зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою й сильною політичною волею щодо реалізації поставленої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (президента, Верховної Ради, уряду), підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб змінити несприятливий хід політичних, економічних і соціальних процесів і не тільки вивести Україну з кризи, а й зробити політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою, яка впевнено торує шлях у ХХІ століття.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Як Ви розумієте поняття «політична система»?
2. Хто із дослідників займався проблемами політичної системи?
3. З яких елементів складається політична система?
4. Які типи політичних систем виділяли Г. Алмонд та Ж. Блондель?
5. Які функції виконує політична система?
6. Назвіть характерні риси політичної системи в сучасній Україні.
7. Які, на Вашу думку, реформи необхідно здійснити в Україні для розбудови демократичної політичної системи?

## ТЕМА 8. ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

*«Держава існує не для того, щоб перетворити життя на рай, а для того, щоб завадити йому остаточно перетворитися на пекло»*

(В.Соловйов)

- Походження, сутність та ознаки держави
- Функції держави
- Форми сучасних держав
- Організаційна структура держав
- Тенденції розвитку сучасних держав

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ дати визначення держави як політичного інституту;
- ❖ прокоментувати існуючі теорії виникнення держав;
- ❖ назвати головні функції держави;
- ❖ розкрити зміст поняття «форма держави»;
- ❖ визначити форми правління та адміністративно-територіального устрою сучасних держав;
- ❖ визначити тенденції розвитку сучасних держав.

Ключові слова та терміни	
<ul style="list-style-type: none"><li>• держава</li><li>• ознаки держави</li><li>• функції держави</li><li>• форма держави</li><li>• форма адміністративно-територіального устрою</li><li>• конфедерація</li><li>• федерація</li><li>• унітарна держава</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• форма правління</li><li>• монархія</li><li>• республіка</li><li>• президентська республіка</li><li>• парламентська республіка</li><li>• голова держави</li><li>• парламент</li><li>• уряд</li><li>• судова влада</li></ul>

Національна держава є ключовим інститутом сучасної політичної системи суспільства, – в діяльності держави концентрується основний зміст політики.

На сьогодні є два основні підходи до розуміння сутності держави.

Згідно з першим (вузьким) підходом, появи держави на початку Нового часу (XVII ст.) передувало тривале існування так званих «додержавних» політичних інститутів. До останніх ізраїльський політолог М. ван Кревельд відносить племена без вождів, племена з вождями (вождівства), міста-держави (прототип сучасної національної держави), імперії.

Другий (розширений) підхід усі ці політичні інститути вважає різними формами держави, яка еволюціонує внаслідок процесів, що відбуваються у структурі людського суспільства.

Згідно з цим другим підходом, перші держави виникли близько 5 тисяч років тому у Північній Африці на берегах Нілу, на Близькому Сході у міжріччі

Євфрату і Тигру, у Південній Азії в міжріччі Інду та Гангу, у Східній Азії в міжріччі Хуанхе та Янцзи.

Для визначення спільноти, що проживає на певній території і у своїй діяльності керується нормами, нав'язаними ззовні, довгий час використовували безліч назв («поліс», «князівство», «королівство», «імперія», «республіка»). Аж поки у XVII ст. Н. Макіавеллі вводить один з ключових термінів політичної науки Нового часу – «держава» («*stati*»).

Сьогодні терміном «держава» позначається *політичний інститут, утворений моно- чи поліетнічною спільнотою, закріпленою за певною територією, на якій підтримується правовий порядок, встановлений політичною елітою.*

### *Виникнення та сутність держави*

Існує багато різних теорій походження держави, з яких основні:

- **теологічна теорія** пояснює появу держави божественним втручанням в життя людей;
- **патріархальна теорія** виводить появу держави із природного процесу об'єднання родин, за якого держава нагадує велику родину, і правитель використовує управлінські навички, набуті в родині;
- **теорія суспільного договору** вважає державу продуктом договору між майбутніми підданими і майбутнім правителем, за умовами якого відбувається символічний обмін підкорення на безпеку і в разі порушення умов якого однією зі сторін інша має право застосувати насильство;
- **теорія підкорення** стверджує, що держава в її первинній формі була результатом зовнішнього вторгнення й організацією панування переможців над переможеними;
- **класова теорія** пояснює походження держави появою приватної власності, поділом суспільства рівних на класи і потребою в надкласовому механізмі стримування їх протилежних прагнень. Прибічники класової теорії припускали, що в майбутньому з ліквідацією інституту приватної власності і становленням безкласового суспільства держава відіме.

### *Ознаки держави*

Сучасна держава має ряд характерних рис, які визнані світовою спільнотою та використовуються нею як критерії визнання окремих держав суб'єктами міжнародних відносин.

У сучасному міжнародному праві такими критеріями виступають три найважливіші конституційні елементи держави: **територія, населення та суверенна влада.**

**Територія**, окреслена кордонами, є неподільною, недоторканою, виключно невідчужуваною.

**Населення** проживає на території держави і підпорядковується її владі.

**Суверенна влада** має верховенство всередині країни та незалежність у стосунках з іншими державами.

Характерними рисами суверенної влади є:

- система органів і установ (публічна влада), за допомогою яких здійснюється управління суспільством;

- монопольне право на:
  - видання обов'язкових для всього населення законів і правових актів;
  - легальне застосування сили;
  - стягування податків і зборів з населення.

### **Функції держави**

Функції держави – це основні напрями її діяльності, які змінювалися в різні часи. Загальноприйнятим є поділ функцій держави на внутрішні та зовнішні.

#### **Внутрішні функції:**

- **політична функція** (забезпечення належних умов діяльності інших політичних інститутів суспільства);
- **економічна функція** (регулювання економічних відносин);
- **соціальна функція** (створення житлових, екологічних, продовольчих та інших умов для нормального життя людей);
- **культурно-виховна функція** (формування системи цінностей громадян);
- **правоохоронна функція**.

#### **Зовнішні функції:**

- **дипломатична** (встановлення взаємовигідного співробітництва з іншими державами);
- **військова** (забезпечення обороноздатності країни).

Вказані функції постійно ускладнюються, стають все більш різноманітними.

### **Форма держави**

Під *формою держави розуміється спосіб організації державної влади та її устрій*. Сучасні держави сформувалися внаслідок тривалої історичної еволюції, під впливом різноманітних соціальних, етнічних, міжнародних, геополітичних та інших чинників. Саме вони визначили форму держави. Форму держави зумовлюють різні фактори, серед яких наведемо:

- **співвідношення політичних сил**, що складається у певному суспільстві. Наприклад, диктатура виникає, як правило, тоді, коли між головними політичними силами ведеться гостра боротьба за владу (диктатура О. Кромвеля в Англії, Наполеона у Франції, А. Піночета в Чилі);
- **історичні традиції** населення, тобто сукупність успадкованих від минулого інститутів, політичної культури, звичаїв. Демократичні традиції в США були головною перешкодою на шляху фашизації держави у 30-ті роки. І, навпаки, традиції пруського авторитаризму сприяли утвердженню нацизму в Німеччині;
- **особа державного лідера** найвищого рангу (Дж. Вашингтон, Ф. Рузвельт – у США, Наполеон Бонапарт, Шарль де Голль у Франції, О. Бісмарк, К. Аденауер – у Німеччині, Петро I, В. Ленін – у Росії, Б. Хмельницький, М. Грушевський – в Україні).
- **геополітичне становище країни**. Віддаленість країни від потенційних ворогів, природна захищеність її кордонів або рівновага зовнішньополітичних сил, що забезпечує її мирний

розвиток, сприяє утвердженню демократії (скандинавські країни, Канада, США).

Форма держави дає відповідь на три питання:

- як організована територія держави, як частини держави співвідносяться одна з одною і з центром;
- який склад, як формуються і взаємодіють вищі органи влади в державі;
- якими способами і методами здійснюється влада.

Відповідь на перше питання визначить **форму адміністративно-територіального устрою**; на друге – **форму правління**; на третє – **політичний режим**.

Оскільки політичний режим вже розглядався, зупинимося на двох інших елементах – формі адміністративно-територіального устрою та формі правління.

**Форма**

**адміністративно-територіального устрою**

Основні форми адміністративно-територіального устрою в сучасному світі – це **конфедерація, федерація і унітарна держави**.

**Конфедерація – союз держав для вирішення певних проблем (військових, економічних,**

**політичних)**. Це нестійка форма державності, вона або перетворюється на федерацію, або розпадається. Конфедерації мали місце в США (1776-1787), Швейцарії (1791-1848), Німеччини (1815-1867), Сенегамбії (1982-1989).

**Федерація – це союзна держава, територіальні частини якої наділені політичною автономією**. Кожен суб'єкт федерації (штат, земля, кантон, республіка) має право приймати свою Конституцію і закони, створювати органи законодавчої, виконавчої і судової влади, вводити своє громадянство. Відновини між федеральними органами влади і органами влади суб'єктів федерації регулюються загальнодержавною (союзною) Конституцією. Федерації формуються на територіальній (США, Німеччина), національній (СРСР, Чехословаччина), а також змішаній (Російська федерація) основі.

**Унітарною є держава, внутрішній територіальний поділ якої має виключно адміністративний характер**. Такі держави мають єдину Конституцію, єдину правову і судову системи, єдину систему управління, єдине громадянство.

**Форма**

**правління**

Виділяють дві основні форми правління – **монархія і республіка**.

Термін «монархія» грецького походження і означає єдиновладдя. **Монархія – це форма правління, за якої влада голови держави (монарха) передається у спадок, здійснюється безстроково і не залежить від волі населення**.

Розрізняють такі різновиди монархії:

**Абсолютна монархія** (Саудівська Аравія, Оман, Катар, Бутан, Об'єднані Арабські Емірати, Бруней, Ватикан) характеризується єдиновладдям монарха. Він сам видає закони, призначає уряд, вершить вищий суд. На сьогодні абсолютна монархія збереглася лише в декількох країнах.



У **дуалістичній монархії** (Йорданія, Кувейт) за монархом залишається право формувати уряд, в той час як населення отримує можливість обрати парламент для видання законів.

**Парламентська монархія** (Великобританія, Японія, Швеція, Іспанія, Австралія, Нідерланди, Люксембург, Нова Зеландія тощо) – це така форма правління, за якої влада монарха обмежена представницькими функціями, у той час як уряд формується парламентом з представників парламентської більшості й несе відповідальність вже не перед монархом, а перед парламентом.

**Республіка** (від лат. res publica – спільна справа) – це така форма правління, за якої голова держави обирається населенням, здійснює владні повноваження протягом певного терміну і несе відповідальність перед виборцями.

Залежно від способу формування і взаємодії гілок влади розрізняють три основні різновиди республіки – **президентську, парламентську і змішану**.

**Президентська республіка** характеризується наступними ознаками:

- всенародне обрання президента;
- президент – голова держави і одночасно голова виконавчої влади (як правило, посада прем'єр-міністра відсутня);
- реалізується найжорсткіший варіант принципу розділення гілок влади.

Класичною президентською республікою є США. Ця форма правління поширена в країнах Латинської Америки, деяких країнах Азії та Африки.

**Парламентська республіка** характеризується наступними ознаками:

- верховна влада належить парламенту, який обирається громадянами країни;
- голова держави обирається парламентом і має символічні права;
- уряд формується парламентом з представників партії або коаліції парламентської більшості;
- голова уряду (прем'єр-міністр) – лідер партії парламентської більшості, призначається президентом і є основною дійовою особою політичного життя країни;
- уряд несе політичну відповідальність перед парламентом.

Парламентськими республіками є Німеччина, Італія, Індія, Туреччина, Угорщина, Ізраїль, Чехія, Словаччина, Швейцарія тощо.

**Змішані республіки** поєднують в собі ознаки як президентської, так і парламентської республік. Їх головна ознака – участь і голови держави, і парламенту у процесі формування уряду, а також подвійна відповідальність уряду перед головою держави і перед парламентом.

Подібна система існує у Франції, Португалії, Фінляндії, Польщі, Болгарії, Словенії, Україні, Росії та ін. Ця форма правління ефективна за умови, що президент, парламентська більшість і уряд дотримуються однієї політичної орієнтації.

**Конституція як фундамент держави**

Устрій більшості сучасних держав регулюється Основним Законом – Конституцією (від лат. constitutio – встановлення, устрій).

Перша Конституція, що поклала початок сучасному конституційному праву, була прийнята в США в 1787 р. З того часу до її тексту було внесено 26 поправок.

Повна заміна конституції відбувається зазвичай у періоди корінних соціальних і політичних катаклізмів: програні війни, революції, реформи політичної системи. Так, у Франції за 200 років було прийнято 10 конституцій (остання в 1958г.). Радянський Союз приймав 4 конституції. Стільки ж за радянський період приймала Україна (1919,1928,1937,1978).

Після ухвалення 16 липня 1990 року Верховною Радою України Декларації про Державний суверенітет України, після ухвалення Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року постало питання про видання нової Конституції. 28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Конституцію України. Вона закріпила зміни у статусі країни та структурі органів влади.

**Структура держави** Як показав досвід останніх століть, держава може ефективно функціонувати, якщо її діяльність заснована на принципі розподілу влади. В основі цього принципу лежить теорія Ш. Монтеск'є про розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади.

Сучасна організаційна **структура держави** або державний механізм включає, як правило, такі елементи:

- голова держави (монарх, президент);
- орган законодавчої влади (Конгрес, парламент, Верховна Рада і т.д.);
- виконавчо-розпорядчі органи (уряд, міністерства, відомства, місцеві виконавчі органи);
- органи судової влади (Верховний суд, Арбітражний суд, Конституційний Суд, місцеві судові органи);
- контрольно-наглядові органи (прокуратура, спеціальні органи контролю).

**Голова держави** У 130 країнах з республіканською формою правління головою держави є президент (від лат. praesidents – «сидячий попереду»).

Пост президента вперше вводиться Конституцією США у 1787 р. Першим президентом США був Дж. Вашингтон. На сьогодні у кожній країні існує своя форма президентства із різними моделями виборів, обсягом і терміном повноважень, що визначається Конституцією.

Голова держави, незалежно від форми правління, виконує загальні для всіх країн повноваження і володіє відповідними правами:

- укладає і ратифікує міжнародні угоди, призначає дипломатичних представників;
- затверджує (інколи формує) склад уряду;
- вручає державні нагороди;
- приймає вірчі грамоти послів;

- має право законодавчої ініціативи, промульгації (обнародування) законів (інколи – право «вето»);
- надає громадянство і право притулку;
- має право милувати засуджених;
- оголошує про надзвичайний стан, стан війни та ін.

Здійснення цих повноважень на практиці залежить від форми правління, від реального становища глави держави. Іноді потрібна згода або затвердження парламенту (наприклад, призначення послів в США) або навіть уряду (в умовах парламентської республіки і монархії).

Президент може бути усунений від влади в результаті імпічменту. **Імпічмент** – законодавчо встановлений порядок залучення вищих посадовців держави до відповідальності за порушення Конституції і здійснення злочину. Право залучення до відповідальності в порядку імпічменту в практиці низки країн (США, Великобританія, Японія) здійснюється нижньою палатою, а розгляд справи по суті – верхньою палатою парламенту.

### **Парламент**

**Парламент** (від лат. *parlare* – говорити) – це вищий законодавчий і представницький орган держави.

Перший парламент був утворений в Англії (1215). У середині XIV ст. він став двопалатним (Палата общин і Палата лордів). Після буржуазних революцій XVII-XVIII ст. парламентська форма правління набуває все більшого розповсюдження.

На теперішній час парламенти існують у значній кількості країн, хоча вони можуть мати різну назву: «парламент» – у 40 країнах світу (Великобританія, Італія, Канада, Австралія тощо), «Конгрес» – у 16 країнах (США і країни Латинської Америки), «Народні (Національні) Збори» – у 37 країнах, «Національна (Народна) Асамблея» – у 15 країнах, «Державні Збори» – у 14 країнах.

Є й менш розповсюджені назви: «Кнесет» (Ізраїль), «Сейм» (Польща, Фінляндія, Латвія, Литва), «Рікстаг» (Швеція), «Стартінг» (Норвегія), «Верховна Рада» (Україна) тощо.

Основні **функції** парламенту:

- розробка і ухвалення законів;
- участь у формуванні уряду і контроль за його діяльністю;
- затвердження державного бюджету і контроль за його виконанням;
- визначення внутрішнього і зовнішньополітичного курсу держави;
- ратифікація і денонсація міжнародних і міждержавних угод;
- розгляд проблем, що виникають у житті держави, й ухвалення за ними рішень.

Як правило, формуються парламенти на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Механізм голосування і порядок розподілу депутатських мандатів залежить від моделі виборчої системи.

За структурою парламенти поділяються на **однопалатні** і **двопалатні**. Двопалатний парламент зазвичай складається з нижньої і верхньої палати. Депутати нижньої палати, як правило, обираються громадянами. Верхня палата формується різними способами – шляхом виборів, призначення, спадкоємства.

Парламенти та їх палати утворюють **постійні комісії** (комітети), які готують проекти законів для подальшого їх обговорення на засіданнях парламенту і здійснюють контрольні функції.

Представництво в парламенті різних інтересів призводить до того, що депутати об'єднуються в різні **фракції**, тобто групи депутатів, що належать до однієї партії або близьких поглядів.

Керує роботою парламенту голова – **спікер** (від англ. speaker – оратор), який обирається, як правило, на весь термін роботи парламенту.

**Виконавча влада.** **Уряд – це колегіальний орган виконавчої влади держави, наділений компетенцією зі здійснення державного управління.**  
**Уряд**

Уряд виконує такі основні функції:

- управління державним апаратом;
- виконання законів;
- розробка і реалізація загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку;
- нормовстановлююча діяльність;
- укладання і виконання бюджету;
- здійснення зовнішньої політики.

Виконавча влада в країнах з парламентською і змішаною формами правління формується парламентом, підконтрольна і підзвітна йому. Це **парламентський спосіб формування уряду**. Суть його полягає в тому, що повноваження на формування уряду має та партія чи партійна коаліція, яка за результатами виборів отримала більшість місць у парламенті.

**Позапарламентський спосіб** формування урядів застосовується у президентських республіках, де уряд формується президентом, як правило, з представників своєї партії, хоча іноді він включає в уряд окремих представників інших партій.

За політичним складом уряд може бути **однопартійним, коаліційним і безпартійним**.

**Судова влада** Демократична система державного правління може бути ефективною лише за умов панування права. А останнє немислиме без добре розвиненої і незалежної судової влади.

Призначення судової влади – бути арбітром, вирішувати юридичні суперечки, запроваджувати правосуддя, яке може здійснюватися тільки судом. Ні законодавча, ні виконавча влада не можуть і не повинні виступати в ролі суду. Система судових органів країни має вирішувати суперечки, що стосуються не тільки норм застосування права, а й правотворчих, законодавчих процесів.

Судові органи розрізняються за сферою юрисдикції (конституційні, загальні, господарські, військові, адміністративні, кримінальні, цивільні) і за адміністративно-територіальними ознаками (обласні, районні, міські).

### ***Нові тенденції в розвитку сучасних держав***

Держава як політичний інститут постійно розвивається і вдосконалюється. У розвитку сучасної держави можна виділити

декілька тенденцій:

- прагнення до створення демократичної, правової держави;
- демократична обмеженість суверенітету держави, яка йде на зміну абсолютному суверенітету;
- децентралізація державної влади;
- інтеграція економічного і політичного життя (з одного боку) і пожвавлення національних рухів, дроблення вже існуючих держав (з другого боку);
- прагнення мати власну ідеологію, здатну об'єднати суспільство;
- скорочення бюрократичного управлінського апарату і зменшення витрат на його утримання.

Зміни в глобальній економіці примушують держави переосмислити виклики сучасності на державному рівні і визначити нові перспективи розвитку свого майбутнього.

### **Питання для самоперевірки**

1. Як Ви розумієте поняття «держави»?
2. Які теорії походження держави Вам відомі?
3. У чому відмінність внутрішніх функцій держави від зовнішніх?
4. Які основні ознаки держави?
5. Які складові структури держави?
6. Які складові терміна «форма держави»?
7. Які форми правління і форми адміністративно-територіального устрою Ви можете назвати?
8. У чому відмінність між:
  - а) монархією та республікою;
  - б) конституційною монархією та абсолютною;
  - в) парламентською та президентською республікою;
  - г) парламентською та змішаною республікою?
9. У чому відмінність між:
  - а) унітарною державою та федерацією;
  - б) унітарною державою та конфедерацією;
  - в) федерацією та конфедерацією?

## ТЕМА 9. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА

*«Свобода громадян є вищим принципом правової держави»*

(Р. фон Мольте, «Політична наука відповідно до принципів законності»)

**• Поняття, генезис і концепції громадянського суспільства • Відмінні риси і структура громадянського суспільства • Правова держава: концепція, сутність, поняття • Принципи правової держави • Становлення правової держави та громадянського суспільства в сучасній Україні**

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «громадянське суспільство»;
- ❖ розкрити історичні уявлення про громадянське суспільство;
- ❖ виділити суттєві риси громадянського суспільства;
- ❖ визначити поняття «правова держава»;
- ❖ розкрити розвиток концепції правової держави;
- ❖ назвати основні принципи правової держави;
- ❖ окреслити особливості формування правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Ключові поняття та терміни	
<ul style="list-style-type: none"><li>• громадянське суспільство</li><li>• концепції громадянського суспільства</li><li>• функції громадянського суспільства</li><li>• соціально-політична сфера</li><li>• духовна сфера суспільства</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• правова держава</li><li>• суверенітет народу</li><li>• верховенство закону</li><li>• всезагальність права</li><li>• поділ влади</li></ul>

### ***Поняття, генезис і концепції громадянського суспільства***

Словосполучення «громадянське суспільство» достатньо умовне, оскільки «негромадянського», а тим більше «антигромадянського» суспільства не існує. Інститут громадянства виник і отримав політико-правове визнання лише в епоху буржуазних перетворень під впливом теорії природних прав людини і необхідності їх юридичного захисту, а також у зв'язку зі зростанням значущості й активності окремої особи в суспільному житті.

Громадянське суспільство – продукт тривалого розвитку самого суспільства, соціального прогресу, культури, цивілізації. Воно постає у вигляді соціального, економічного і культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, які реалізують приватні інтереси і здійснюють індивідуальний вибір. За визначенням Ж.-Л. Кермонна, «громадянське суспільство складається з множинності міжособистісних відносин і соціальних сил, які об'єднують чоловіків і жінок, що складають дане суспільство, без безпосереднього втручання і допомоги держави». Держава, навпаки, є простором тотально

регламентованих відносин політично організованих суб'єктів: державних структур та політичних партій, груп тиску, що до них примикають.

Громадянське суспільство і правова держава взаємно доповнюють одне одного і залежать одне від одного. Без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави, оскільки саме свідомі вільні громадяни здатні створювати найраціональніші форми людського співіснування. Складний характер взаємозв'язку і взаємозалежності держави і громадянського суспільства точно зазначив лауреат Нобелівської премії американський політолог М. Фрідман: «Суспільство таке, яким його робимо ми самі. Тільки від нас залежить створення такого суспільства, яке охороняє і розширює свободу людської особистості, не допускає надмірного розширення влади держави і стежить за тим, щоб уряд завжди залишався слугою народу і не перетворювався на його господаря».

Таким чином, *громадянське суспільство є сукупністю міжособистісних відносин та сімейних, суспільних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються поза межами і без втручання держави.* Система незалежних від держави інститутів і міжособистісних відносин створює умови для самореалізації індивідів і груп, для задоволення їхніх повсякденних потреб.

Уявлення про громадянське суспільство пройшли тривалу еволюцію. Генезис цієї ідеї сягає далекого минулого – «Політики» Аристотеля та «Держави» Платона, отримав продовження в епоху Відродження в працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, але сам термін «громадянське суспільство» почав вживатися лише в XVIII ст.

Концепція громадянського суспільства включає декілька підходів до його аналізу.

**Ліберальне трактування** громадянського суспільства сягає часів Т. Гоббса і Дж. Локка. Це поняття було введено ними для висвітлення історичного розвитку людського суспільства, переходу людини від природного до цивілізованого існування. Т. Гоббс природному, державному стану суспільства протиставляє цивілізований, суспільно-політичний, втілюючий порядок і громадянські відносини. Дж. Локк ставить свободу вище за інші цінності і розуміє її як свободу від втручання ззовні, і перш за все – з боку держави, основою ж свободи індивіда, гарантією його політичної самостійності він називає приватну власність. У «Двох трактатах про державне управління» Локк по суті визнає за державою тільки той обсяг повноважень, який санкціонований суспільним договором між громадянами, які об'єднуються між собою за розумним вибором. Подібні переконання були типовими для мислителів доби Просвітництва – Ш.-Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсона тощо. По-різному інтерпретуючи положення про громадянське суспільство, вони одностайні у визнанні верховенства громадянського суспільства над державою.

**Позитивно-ліберальну традицію** в аналізі громадянського суспільства представляє підхід Г. Гегеля, який визначає примат держави відносно громадянського суспільства, вважаючи, що громадянське суспільство й індивід

підлеглі державі, бо саме держава інтегрує окремих індивідів та їхні групи в цілісність. Громадянське суспільство, на його думку, з'являється «посередині» між сім'єю і державою. Таке суспільство засновано на приватній власності, соціальній диференціації і розмаїтті інтересів, взаємодії індивідів і груп. Воно внутрішньо суперечливе, плюралістичне, в цьому суспільстві кожна вільна людина – для себе мета, а інші для неї – ніщо. Для узгодження багатоманітних інтересів потрібен вищий арбітр в особі держави, яка виражає загальний інтерес. Суспільство стає «громадянським» внаслідок того, що воно управляється державою.

**Марксистське трактування**, спираючись на тезу Г. Гегеля про первинність держави відносно громадянського суспільства, розглядає останнє фундаментом всього людського суспільства, а життєдіяльність індивідів – чинником історичного розвитку. К. Маркс спростив складну структуру гегелівської моделі громадянського суспільства, звуживши останнє фактично до сфери праці, виробництва і обміну. Змістом громадянського суспільства, згідно з Марксом, виступають інститути сім'ї, станів, класів, які визначаються рівнем розвитку матеріального виробництва. Громадянське суспільство в марксизмі є синонімом «буржуазного суспільства», що базується на приватній власності. Називаючи державу інструментом політичного панування класу, що володіє засобами виробництва, К. Маркс вважав, що буржуазна держава є механізмом реалізації та захисту інтересів економіки пануючого класу власників. Подолати розрив між громадянським суспільством і державою, за К. Марксом, можливо лише шляхом творення нового типу суспільства – комуністичного – без держави, в якому вільний розвиток є умовою розвитку всього суспільства.

**Соціал-демократична традиція** базується на визнанні політики серцевиною громадянського суспільства, а обов'язковість державного розвитку економічних, соціальних та інших процесів, введення гарантій прожиткового мінімуму, страхування – необхідною умовою існування громадянського суспільства. Держава з її владними відносинами повинна брати участь у забезпеченні функціонування громадянських інститутів, щоб гарантувати їхнє демократичне управління.

Слід підкреслити, що громадянське суспільство не зводиться до протиставлення його державі. Громадянське суспільство досягає розквіту тільки в умовах демократії, а остання формується, розвивається і зберігається лише на міцній основі громадянського суспільства. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для встановлення демократичних форм держави. І навпаки, чим менш розвинене громадянське суспільство, тим більше вірогідне існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади.

Демократичні засади громадянського суспільства характеризуються такими ознаками:

- відстоюється природне право людини на життя і вільну діяльність;
- визнається рівність усіх громадян перед законом;
- відстоюються демократичні механізми суспільного управління, які гарантували б рівність можливостей соціально нерівних суб'єктів.





2. У **соціальної-політичній сфері**: сім'я, суспільні та політичні організації й рухи; органи громадського самоврядування за місцем проживання або в трудових колективах; *недержавні засоби масової інформації*. Соціальною основою громадянського суспільства складає так званий середній клас, що включає найактивнішу і мобільну частину населення. За словами А. Тойнбі, сучасна цивілізація – це цивілізація середнього класу. Частка середнього класу в соціальній структурі західних суспільств приблизно однакова – 60-70 %. Сучасний середній клас складається з громадян, які володіють дрібною власністю на засоби виробництва (вони становлять 10-15 %) – так званий «старий середній клас» і «новий середній клас», або клас менеджерів і фахівців (в розвинених країнах 20-25 % і більше).
3. **Духовна сфера** громадянського суспільства передбачає плюралізм у галузі ідеології, реальну свободу слова, друку, совісті, достатньо високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості. Тому вона включає також *діяльність* самостійних і незалежних від надмірного державного контролю *творчих, духовних, освітніх й інших організацій, спілок, об'єднань, асоціацій* (спілка письменників, композиторів, краєзнавців тощо).

Громадянське суспільство вважають продуктом буржуазної епохи, яке формується переважно знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави на вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність. Завдання громадянського суспільства – відтворення і прогрес соціального життя, в центрі якого стоїть вільна особистість. Права вільної особи, права людини якраз і забезпечує громадянське суспільство, на відміну від прав громадянина, забезпечуваних державою.

*Головною функцією громадянського суспільства є забезпечення умов для найбільш повного задоволення різноманітних інтересів і потреб членів суспільства у процесі їхньої вільної самодіяльності та самоврядування.*

Серед характерних **функцій громадянського суспільства** можна виділити такі:

- соціалізація як створення умов для усвідомлення громадянами знань, цінностей та норм культури суспільства з метою пошуку власного місця в ньому;
- забезпечення свободи в усіх сферах суспільства разом з державою, але поза її безпосереднім впливом;
- всеосяжний захист інтересів кожної людини, її природного права на життя, свободу, створення розгалуженої системи механізмів такого захисту та її чітке функціонування;
- створення середовища, в якому формується розвинений середній клас;
- забезпечення вільного розвитку особи в економічній сфері, існування різноманітних форм власності, багатокладної ринкової економіки;
- сприяння укріпленню і розвитку демократичної правової держави;

- здійснення широкого самоврядування в усіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя.

**Правова держава: концепції та сутність** Формування і розвиток інститутів громадянського суспільства відбувається в тісному зв'язку з формуванням політичних інститутів правової держави. Громадянське суспільство нерозривно пов'язано з правовою державою і немислимо без наявності правової держави. Оскільки громадянське суспільство виступає як сфера реалізації приватних інтересів і потреб – індивідуальних і колективних, які часто протистоять одне одному, держава як виразник волі всього населення покликана примирити, сумістити ці інтереси відповідно до правових норм, повинна забезпечувати консенсус у суспільстві. Що ж таке «правова держава»?

Концепція правової держави має глибокі історичні й теоретичні корені. Вона отримала висвітлення ще в працях давньогрецьких мислителів, які обґрунтували тезу про те, що справедливим може бути суспільство, в якому вся його життєдіяльність базується на законі, якому підкоряються і владні структури, і всі громадяни. Платон писав: «я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиєюсь владою. Там же, де закон – владика над правителями, а вони – його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державі боги».

Теорія правової держави в її цілісному вигляді розроблена представниками ліберального напрямку. Дж. Локк, протиставивши незаперечність закону феодальному свавілля, розмежував поняття «суспільство», «особа», «держава», висунув ідею «верховенства права», легітимності державної влади, а також принцип поділу влади на законодавчу і виконавчу при домінуванні першої. У центрі творчості Ш.-Л. Монтеск'є (особливо в його знаменитій праці «Про дух законів») виділяються дві ідеї: соціально-політична зумовленість законодавства і організація влади на основі законності та принципи її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, які контролюють і стримують одна одну. Т. Джефферсон, автор проекту «Декларації незалежності» США, поділяючи ідеї верховенства влади народу, вважав, що уряд створюється народом, і народ має право скинути існуючу владу, схильну до деспотизму.

Філософська основа теорії правової держави була сформульована І. Кантом, який розглядав державу як «об'єднання багатьох людей, підлеглих правовим законам» і вважав, що законодавець повинен керуватися вимогою: «Чого народ не може вирішити щодо самого себе, того і законодавець не може вирішити щодо народу». Особливість кантівського визначення полягає в тому, що конститутивною ознакою держави тут названо верховенство правового закону, ідею якого він пов'язував з утвердженням суверенності народу, гарантованістю його свободи, підкоренням держави суспільству.

Держава, діяльність якої підкоряється встановленому демократичним шляхом закону, отримала назву правової держави. Сам термін «правова держава» утвердився в ХІХ ст. у працях німецьких юристів Р. Моля, В. Велькера, Р. Гнейста. Істотний внесок у розвиток ідеї правової держави

зробили російські й українські вчені та мислителі А. Радищев, Б. Чичерін, П. Новгородцев, С. Котляревський. Проте ідея правової держави важко пробивала собі шлях в реальному житті. Тривалий час вона не отримувала визнання в багатьох країнах.

Інтерес до правової держави в Україні почав виявлятися лише в кінці 1980-х років. До цього ідеї правової держави не розроблялися, оскільки колишній Радянський Союз розвивався в умовах, коли державна влада спиралася не стільки на право, скільки на ідеологію. З розвитком демократії створилися реальні умови для становлення в Україні правової держави.

**Правова держава – це організація політичної влади, що створює умови для якнайповнішого забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також для найбільш послідовного скріплення за допомогою права державної влади з метою недопущення зловживань.** Якщо коротко, то правовою можна назвати державу, в якій панує право.

### **Принципи правової держави**

Теорія і практика правової держави дозволяє виділити такі її **принципи**:

**Суверенітет народу** – правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що саме народ є сувереном, кінцевим джерелом влади; державний же суверенітет носить представницький характер.

**Верховенство закону**, що виражає правові принципи суспільства. Закон, прийнятий верховним органом влади за суворого дотримання всіх конституційних процедур, не може бути відмінений, змінений або припинений актами виконавчої влади. У правовій демократичній державі закон повинен відповідати праву, бути гуманним, справедливим, прогресивним, закріплювати невід'ємні права людини.

**Всезагальність права**, обов'язковість права для самої держави та її органів. Держава, яка видала закон, не має права його порушувати сама. Усі державні інститути і посадовці діють виключно на основі законів, у межах компетенції та порядку, встановленого правовими нормами.

**Рівність усіх перед законом** незалежно від походження, соціального та матеріального статусу громадянина, а також посади, яку він обіймає. У тісному зв'язку із цим принципом перебуває невідворотність покарання за порушення закону.

**Взаємна відповідальність держави і людини.** Не тільки громадяни, структури громадянського суспільства несуть відповідальність перед державою за виконання своїх обов'язків, але і держава, її посадові особи відповідальні за свої дії перед громадянином. Прагнення захистити людину від державного терору, дріб'язкової опіки з боку органів влади, гарантії індивідуальної свободи лежать в основі правової держави.

**Непорушність прав і свобод людини**, її честі і достоїнства. Першооснова правової держави – визнання прав і свобод людини і громадянина, їх пошана, дотримання закону з боку держави. Це принцип пріоритету прав людини перед всіма іншими колективними цілями і завданнями – державними, суспільними, ідеологічними та ін.

**Поділ влади**, наявність системи «стримувань і противаг», легітимність кожної гілки влади. Влада не повинна бути зосереджена в руках однієї особи або органу, а повинна бути розосереджена між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади.

**Контроль і нагляд** за дотриманням правових норм, наявність гнучкого механізму гарантій свободи народного волевиявлення.

Відносини між громадянським суспільством і правовою державою мають складний і часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що перебуває у саморозвитку, постійно зазнає тиску з боку держави. В умовах тоталітарних режимів держава стоїть над суспільством, пригнічує його, відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або крайнє звуження незалежності суспільного життя від держави. Держава прагне підкорити собі все суспільство, охопити своїм впливом усі сфери його життєдіяльності.

### ***Становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні***

В умовах демократії держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери, як самостійні суб'єкти суспільного життя. Рішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Демократичний політичний режим можливий тільки там, де є громадянське суспільство та правова держава. Для посткомуністичної України формування громадянського суспільства становить сьогодні необхідну умову переходу до ринку і правової державності. Політичні реформи, приватизація, роздержавлення, плюралізація всіх сторін суспільного життя, ринкові відносини, розмежування повноважень трьох гілок влади – чинники прискорення процесу формування громадянського суспільства і правової держави.

Процеси становлення в Україні правової держави і громадянського суспільства є багатоаспектними, динамічними й багатоманітними за їхніми конкретними виявами. Розглянемо найважливіші напрями цих процесів. Відповідно до основних ознак правової держави розрізняють три найважливіші напрями її становлення:

- забезпечення верховенства права;
- гарантування прав і свобод людини;
- здійснення поділу державної влади на правовому рівні та на рівні практичної діяльності.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Ці положення Конституції конкретизуються в окремому розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що складається з 48 статей (21-68), які закріплюють широкий спектр соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод. Конституцією запроваджено інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює

парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101).

Конституційне закріплення основ правової держави зумовлює два найважливіші завдання в її подальшій розбудові: конкретизація конституційних положень у звичайних законах і наповнення їх, особливо щодо соціально-економічних прав і свобод, реальним змістом. Важливе місце у вирішенні цих завдань має створення механізму правового захисту конституційних прав і свобод, у тому числі й від посягань на них з боку самої держави.

Розбудова в Україні правової держави вимагає також створення матеріальних гарантій прав і свобод, без яких їх конституційне проголошення залишиться порожньою декларацією. Важливе значення у втіленні в життя принципів правової держави має докорінна перебудова діяльності правоохоронних органів, передусім органів внутрішніх справ, прокуратури, особливо суду. За інерцією вони продовжують захищати, головним чином, державу, а стосовно громадян виступають зняряддям примусу й покарання, тоді як у правовій державі їхньою основною функцією має бути захист прав і свобод людини, в тому числі й від посягань на них з боку держави.

Неповага влади до громадян, сприйняття їх у державних установах як прохачів, які «заважають працювати», продовжують залишатися характерними особливостями владних відносин в українському суспільстві. Правовою держава стає не завдяки проголошенню в Конституції верховенства права, прав і свобод людини, а тоді, коли відповідно до конституційних декларацій проходить повсякденне життя рядових громадян, коли влада існує для громадян, а не навпаки.

Паралельно з формуванням правової держави в Україні відбувається становлення громадянського суспільства. Цей процес проходить у всіх сферах суспільного життя, оскільки за соціалізму сталося всеосяжне одержавлення суспільного і приватного життя, громадянське суспільство існувало лише в зародковому стані. Теоретичною базою вирішення цього питання є положення Основного Закону України, незважаючи на відсутність в його тексті самого терміна «громадянське суспільство». В Україні сьогодні відбувається поступовий процес становлення громадянського суспільства, який ще дуже далекий від завершення. Необхідно зазначити, що якоюсь мірою громадянське суспільство існувало у нашій державі і за радянських часів, але у тогочасному суспільстві сфера приватного життя людей підпорядковувалася державі, скорочувалася до масштабів «кухонного» вільнодумства.

Для громадянського суспільства характерна система представництва інтересів різних груп населення у вигляді об'єднань громадян. В умовах громадянського суспільства партії виражають інтереси та формулюють політичні пріоритети певних соціальних груп. На сьогодні політичні партії не достатньо сприяють належному встановленню каналів зв'язку між державою і громадянами. Чимало партій – особливо під час виборчих кампаній – намагаються показати себе представниками інтересів не певних соціальних груп, а всього народу, що є популістським недалекоглядним кроком.

Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні простежується у загрозово низькому рівні залученості громадян до організованої громадсько-політичної діяльності і дуже низькому рівні політичної ефективності (оцінка суб'єктом своєї змоги впливати на політичні події та рішення), що пов'язано із слабким розвитком правової системи у державі та правової свідомості у людей.

Для становлення громадянського суспільства в Україні необхідною є реструктуризація українського суспільства. До тенденцій трансформації соціальної структури нашої держави можна віднести фактичну відсутність середнього класу й значного поступу в його формуванні, люмпенізацію численних верств населення, появу нових власників, поляризацію багатства і бідності, збереження старою номенклатурою своїх позицій. Понад 85 відсотків населення України займає положення нижче середнього класу й існує в умовах крайньої невизначеності та невпевненості. Через несформованість середнього класу, розшарування суспільства на багатих і бідних переважає принцип сили, а не принцип права, хоча повсюдно декларується намір побудови правової держави.

Чинниками формування в Україні громадянського суспільства є вільні політичні вибори на конкурентній основі, референдуми, незалежні засоби масової інформації, розвиток місцевого самоврядування, політичні партії, здатні репрезентувати групові інтереси, наявність ринкових відносин і економічного плюралізму.

Отже, підсумовуючи, можна констатувати, що ті елементи громадянського суспільства, які існують на Заході, можуть проявитися в Україні при кардинальному зрушенні в економіці, політичній структуризації українського суспільства, незаангажованості українських мас-медіа. Формування громадянського суспільства є необхідною умовою переходу до ринку і правової державності.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Як Ви розумієте поняття «громадянське суспільство»?
2. Хто є засновником сучасної теорії громадянського суспільства?
3. Які відмінності у марксистському та соціал-демократичному підходах до громадянського суспільства?
4. Які основні ознаки характеризують громадянське суспільство?
5. Визначте поняття «правова держава».
6. Розкрийте основні етапи розвитку концепції правової держави.
7. Назвіть головні принципи правової держави.
8. Як між собою співвідносяться громадянське суспільство та правова держава?
9. Визначте основні проблеми та перспективи формування громадянського суспільства та правової держави в Україні.

## ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

*«Наявність впливової опозиції є обов'язковою ознакою вільного суспільства».*

(Карл Ясперс)

- Генезис та сутність політичних партій
- Функції політичних партій
- Типи політичних партій
- Партійні системи
- Становлення партійної системи України

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «політична партія» і «партійна система»;
- ❖ розкрити генезу розвитку політичних партій;
- ❖ пояснити причини утворення політичних партій;
- ❖ проаналізувати основні типи партій та партійних систем;
- ❖ виділити головні напрямки діяльності політичних партій;
- ❖ охарактеризувати процес становлення політичних партій і партійної системи України.

### Ключові поняття та терміни:

- |   |  |
|---|--|
| <ul style="list-style-type: none"><li>• <i>політична партія;</i></li><li>• <i>громадська організація;</i></li><li>• <i>об'єднання громадян;</i></li><li>• <i>масова партія;</i></li><li>• <i>кадрова партія;</i></li><li>• <i>домінуюча партія;</i></li></ul> | <ul style="list-style-type: none"><li>• <i>партійна система;</i></li><li>• <i>партія-гегемон;</i></li><li>• <i>правляча партія;</i></li><li>• <i>опозиція;</i></li><li>• <i>коаліція;</i></li><li>• <i>парламентська фракція</i></li></ul> |
|---|--|

### *Генезис та сутність політичних партій*

Невід'ємною частиною політичної системи сучасного суспільства є політичні партії. Термін «партія» веде свій початок від латинського слова **partis - частина**. Історія виникнення і розвитку такого феномена як політична партія налічує не одне сторіччя. У політології загальноприйнятою є запропонована М.Вебером еволюція політичних партій. Він виділив три етапи у формуванні партій:

- 1) партії як аристократичні угруповання;
- 2) партії як політичні клуби;
- 3) сучасні масові партії.

Зачатки політичних партій у вигляді станових угруповань, що виражали інтереси різних шарів пануючого класу і боролися між собою за володіння державною владою або за вплив на неї, склалися вже в рабовласницькому і феодальному суспільствах. У Стародавній Греції і Стародавньому Римі виникали впливові аристократичні угруповання, що були тимчасовими об'єднаннями для підтримки якої-небудь особи. Групуючись навколо певного політичного діяча, його прихильники і послідовники забезпечували координацію дій, що дозволяло досягати поставлених цілей.



Аристотель згадує про партії жителів гори, рівнини і прибережної частини міста Афін. У Стародавньому Римі за часів кризи республіки (кінець II - I вв. до н.е.) змагалися між собою партія популярів, що виражала інтереси плебсу, і партія оптиматів, що представляла патриціїв і заможні плебейські сім'ї. Проте політична боротьба залишалася суперництвом окремих індивідів, які спиралися на свої клієнти (групи прихильників). З середньовіччя існували угруповання, що носили частіше за все тимчасовий характер і називалися партіями. Відома, наприклад, війна між «партіями Яскраво-червоної і Білої Рози» в середньовічній Англії.

Руйнування традиційних структур влади аристократії і поступове становлення представницької форми правління, що ознаменувало в кінці XVIII - початку XIX ст. вихід на політичну арену третього стану – буржуазії, різко збільшили ідейну і політичну конкуренцію в суспільстві. Це дало поштовх формуванню нового типу об'єднань - політичних клубів, що відрізнялися від аристократичних угруповань наявністю певної ідеологічної доктрини і розвиненої організаційної структури. На відміну від гуртків політичні клуби з'явилися в багатьох європейських країнах. Вони виникали в ході буржуазних революцій як результат обмеження абсолютистських функцій держави, появи самостійної особистості та її прагнення брати участь у суспільному житті, впливати на владу, як результат визнання законності існування різних інтересів і політичних партій, покликаних представляти ці інтереси в системі влади. Найбільш відомі Якобінський клуб і Клуб кордельєрів, які виникли в період Великої французької революції, а також Чарльстон Клуб і Реформ Клуб, створені в Англії в 30-х роках XIX ст. і які успадковували історичні традиції аристократичних об'єднань торі та вігів. Це були переважно об'єднання буржуазії для боротьби з феодалізмом. Вони стали прототипами сучасних партій.

Третім історичним етапом формування політичних партій стали політичні рухи у країнах Західної Європи і США. Введення загального виборчого права, що ознаменувало залучення до політики широких верств населення, розвиток масового пролетарського руху поклали початок формуванню в середині XIX ст. сучасних політичних партій. Масові політичні партії від політичних клубів відрізнялися прагненням привернути до себе якомога більшу кількість членів, використанням різноманітних методів політичної боротьби, а також більшою активністю, яка б не обмежувалася періодом виборів, а орієнтувалася на пошук постійної масової соціальної опори в середовищі виборців. Першою масовою політичною партією була ліберальна партія в Англії (заснована в 1861 р.). До кінця XIX ст. масові партії (в основному соціал-демократичні) сформувалися в більшості країн Західної Європи. У XX сторіччі пробудження національної самосвідомості народів колоніально залежних країн і розвиток масових національно-визвольних рухів сприяв виникненню політичних партій у країнах Африки, Азії, Латинської Америки. Партії стали виступати засобом самоорганізації громадянського суспільства, важливим соціально-політичним інститутом, за допомогою якого здійснюється взаємозв'язок держави і громадянського суспільства.

Вивченням політичних партій займається партологія. Істотний внесок в партологію на різних етапах її розвитку зробили Р. Міхельс, З. Ньюмен, М. Вебер (Німеччина); Б. Констан, М. Дюверже, Ж. Блондель (Франція); Д. Маккензі (Великобританія); Дж. Сарторрі (Італія); З. Хантінгтон, Дж. Ла Паломбара, Е. Шаттшейдер (США); Є. Вятр і М. Соболевський (Польща); В. Ленін (Росія), Я. Острогорській (Україна).

Політологи виділяють ряд істотних ознак, які відрізняють сучасну політичну партію від інших суспільних організацій і рухів:

- наявність мінімальної формальної організації і певної програми діяльності;
- прагнення прямого впливу на політичне життя;
- провідна роль у підготовці та проведенні виборчих кампаній і виборів;
- участь у формуванні й функціонуванні урядових механізмів;
- особливий правовий режим, тобто специфічне конституційно-правове положення партії;
- загальнонормативне регулювання її діяльності;
- соціальна база.

Єдиної думки з питання, що таке політична партія, немає, як немає і загальноновизнаного її визначення. Так, Б.Констан визначає партію як групу людей, що сповідують однакові політичні доктрини. В.Ленін розглядав політичну партію як вищу форму класової організації. Є.Вятр вважав політичну партію особливим інституалізованим політичним рухом.

Американський політолог Дж. Ла Паломбара, в роботі «Політичні партії та політичний розвиток» виділяє **декілька конститутивних елементів політичної партії**:

- ідеологічного порядку, оскільки кожна партія є носієм ідеології конкретної орієнтації, бачення світу і людини;
- партія – це тривале за часом об'єднання людей. Довготривалість дії організації дозволяє відрізнити її від клієнтеля, фракції, кліки, які виникають і зникають разом із своїми натхненниками і організаторами;
- мета партії - завоювання і здійснення влади;
- прагнення забезпечити собі підтримку народу, починаючи від голосування і закінчуючи активним членством у ній;
- існування стійких місцевих організацій, що підтримують регулярні зв'язки з центральним керівництвом.

***Партія - це спеціалізована, організаційно впорядкована група, яка об'єднує найактивніших прихильників тих або інших цілей (ідеологій, лідерів), що служить для боротьби за завоювання й використання політичної влади.***

Втілюючи право людини на політичну асоціацію, партія відображає загальногрупові інтереси й цілі різноманітних (соціальних, національних, конфесійних та ін.) верств населення, їх ідеали й цінності, утопії та ідеології.

Через цей інститут люди висувають свої групові вимоги до держави й одночасно одержують від неї підтримку у вирішенні тих або інших політичних питань. Таким чином, партія розвиває як прямі, так і зворотні зв'язки народу і держави.

**Функції  
політичних  
партій**

*Під функціями політичних партій мають на увазі їх суспільно-корисну роль і ті специфічні завдання, які партії вирішують у процесі своєї діяльності з реалізації своїх програмних цілей.*

Діапазон функцій може варіюватися залежно від існуючого в країні політичного режиму, типу і форми держави, а також від рівня розвитку і суті соціальної структури суспільства, типу домінуючої в країні економічної системи й політичної культури суспільства.

На думку більшості дослідників, партіям властиві такі основні функції:

- **артикуляція**, представництво соціальних інтересів. Партії здійснюють зв'язок між суспільством і державою. З'ясувавши інтереси тих або інших груп, вони зводять їх воєдино в такій формі, яка забезпечує безпосередній вплив на рішення державних органів. В ідеалі мета партії полягає в реалізації представництва в політичній системі суспільства тих соціальних груп, прошарків, класів, інтереси яких вона виражає;
- **агрегація соціальних інтересів**, оскільки політичні партії визначають цілі, розробляють ідеологію, програми, прагнуть визначити стратегію розвитку суспільства і переконати громадян в її правильності;
- **політична соціалізація і мобілізація** громадян на активну участь у політичному житті. Розробка принципів і форм відносин з іншими політичними партіями;
- **організація боротьби за владу** або на її захист, визначення форм, засобів і методів цієї боротьби залежно від змінних обставин. В умовах реальної демократії ця функція здійснюється конституційними способами, через систему демократичних виборів органів влади;
- **функція політичного рекрутування** включає формування кадрового резерву професійних політиків, підготовку і висунення кадрів для партії, державних структур і різних громадських організацій, відбір найбільш відповідних кандидатів на відповідальні політичні посади;
- **підготовка і проведення виборчих кампаній** для формування загальнодержавних і місцевих органів влади, висунення в них своїх прихильників, організація контролю за їх діяльністю. Реалізуючи цю функцію в умовах демократичного режиму, партії виступають головними організаторами збереження існуючої державної влади або її заміни. Саме вони створюють умови для мирної зміни уряду;
- **формування в парламенті партійної фракції**, що служить важелем партійного впливу на державну політику в центрі і на місцях, використовуючи законодавчі ініціативи, депутатські запити, а також організація парламентської опозиції, тиск на державні органи для партії, що прогнала боротьбу за владу. На думку західних політологів, партія виконує

конституційну функцію, оскільки вона прямо або опосередковано надає регулюючий (стабілізуючий) вплив на політичну систему, її структуру і функціонування політичного режиму.

Таким чином, партія забезпечує зв'язок населення з державними структурами, здійснює інституціоналізацію політичної поведінки громадян, замінює стихійні форми суспільно-політичної активності впорядкованими, що перебувають під партійним впливом.

### **Типологія політичних партій**

У майже двохстах країнах сучасного світу існують і функціонують декілька тисяч політичних партій. Світ політичних партій надзвичайно різноманітний. Типологізація політичних партій знайшла багато підходів і критеріїв.

Загально визнаною і найуспішнішою є **класифікація М. Дюверже**, яка ґрунтується на відмінностях у принципі формування партійної еліти, структурі партій і організації їх внутрішнього життя. За цією ознакою **він виділяв кадрові і масові партії**. **Кадрові партії** діють переважно в період передвиборних кампаній. Вони нечисленні. У них відсутнє фіксоване членство, регулярна сплата членських внесків і інші організаційні принципи. Основним структурним елементом є комітети, які створюються за територіальним принципом і є невеликими згуртованими, авторитетними групами, що володіють навичками роботи серед населення. Їх основне призначення - проведення і організація виборчих кампаній, а діяльність концентрується навколо кандидата на виборну посаду. Подібна тенденція властива республіканській і демократичній партіям США, а також більшості європейських партій консервативної орієнтації.

**Масові партії** виникли з уведенням загального виборчого права на основі масових суспільно-політичних рухів. Вони мають масовий характер, орієнтовані на політичне виховання мас і формування еліт, що вийшли з різних соціальних груп населення. Первинні організації партії будуються за територіальним принципом і відкритими для нових членів. Партія існує за рахунок членських внесків і зацікавлена в поповненні своїх рядів і розповсюдженні свого впливу. Для масової партії властива складна ієрархічна структура підкорення, громіздка система управління, а також партійна дисципліна, покликана укріплювати єдність партії, яка розповсюджується не тільки на рядових членів, але і на парламентарів.

Зміни, що відбулися в економічній, соціальній і культурній сферах західних суспільств послужили підставою для **Дж. Сарторі** поповнити класифікацію М. Дюверже новим типом партії - **партією виборців**. Ці партії прагнуть висловлювати загальнонаціональні інтереси, не пов'язані з якоюсь ідеологією, відстоюють ідеї солідарності, згоди і прогресу.

Для цих партій характерні:

- особливий тип лідера-інтелектуала, який відіграє роль світоглядного символу;
- залучення до партійного активу відомих особистостей, здатних забезпечити голоси виборців;

- відсутність фіксованості масового членства;
- відсутність твердих соціальних орієнтирів.

Існує класифікація партій, що базується на **принципі ставлення до правлячого режиму**. Партії поділяються на **правлячі** і **опозиційні**. Правлячими є партії, що перемогли на виборах і сформували уряд. Це може бути одна партія або коаліція партій. Через своїх представників - прем'єра і міністрів уряду - партія здійснює власний політичний курс.

До опозиційних партій належать ті партії, які за наслідками голосування позбавлені можливості здійснювати урядові функції. Якщо партії не радикальні або не революційні, то вони не прагнуть змінити конституційний лад, зруйнувати існуючу політичну систему. **Функціями опозиції**, за визначенням англійського політичного діяча лорда Болінброка, є:

- систематична критика діяльності уряду з вказівкою його помилок і недоліків;
- пропозиція альтернативних варіантів розв'язання виникаючих проблем;
- контроль за діями влади з позиції їх відповідності конституції, передвиборним обіцянкам;
- зміна існуючого уряду на наступних виборах.

Опозиційні партії за методами і засобами діяльності можуть бути парламентського й авангардного типу. Авангардні прагнуть до революційної зміни існуючого суспільного устрою. Їх відрізняє наявність суворої партійної дисципліни, жорсткої ієрархічної структури, ототожнення партії з її лідером (вождем). Прикладами такого типу партій є комуністичні, а також фашистські чи націонал-соціалістичні партії.

Партії можуть розрізнятися за **характером їх ідеологічних доктрин**. У них формується вигляд бажаного суспільства, принципи його функціонування, засоби зміни в ньому. З цієї точки зору партії поділяються на **соціал-демократичні, комуністичні, ліберальні, консервативні, конфесійні, монархічні, націоналістичні, фашистські (неофашистські)**.

Залежно від ставлення до соціальної дійсності партії поділяються на **революційні, реформістські, консервативні**. Революційні партії націлені на радикальні перетворення в суспільстві. Партії реформістів вважають за краще здійснювати суспільні зміни еволюційним шляхом. Консервативні партії прагнуть зберегти існуючі порядки, захистити суспільство від перетворень, покладаючись на природний перебіг подій.

Виділяють також **легальні, нелегальні та напівлегальні** партії залежно від ставлення до влади і місця в політичній системі суспільства.

За **соціально-класовою орієнтацією** партії поділяються на **класові, міжкласові та партії соціальних груп**.

За **місцем у партійно-політичному спектрі** – на **ліві, центристські та праві**.

Залежно від **організаційної структури** і формування партійної еліти партії бувають **слабоструктурованими** (або децентралізованими), **централізованими** і **жорстко централізованими**.

У цілому, типологія політичних партій достатньо умовна. У конкретній політичній дійсності партія може мати характерні риси різних типів партій.

### ***Сутність і різновиди партійних систем***

Звичайно в конкретній країні існує декілька партій. Кількість партій у суспільстві відображає ступінь соціальної, економічної, культурної, релігійної неоднорідності. Чим він вищий, тим більша кількість партій існує, оскільки кожна партія прагне висловлювати інтереси певної соціальної групи. Сукупність політичних партій і взаємозв'язку між ними становлять партійну систему.

Природа й особливості партійної системи тієї або іншої країни обумовлені багатьма чинниками:

- рівнем політичної зрілості суспільства, його політичної свідомості і культури;
- історичними традиціями;
- національним складом;
- релігійною ситуацією;
- розстановкою соціально-класових сил.

Істотний вплив на формування партійної системи справляє чинне законодавство і, перш за все, Конституція і виборчі закони.

Партійні системи розрізняються за кількісними та якісними критеріями.

За кількістю партій, що існують у країні, виділяють:

**1. Монопартійну систему**, де єдина партія монополізує державну владу. Звичайно подібна партійна система характерна для тоталітарних або авторитарних режимів. Монопартійна система володіє рядом достоїнств. Серед них найважливішим є здатність інтегрувати соціальні групи, поєднувати їх різні інтереси, концентрувати ресурси і направляти їх на вирішення актуальних проблем. Проте відсутність опозиції прирікає володарюючу партію на застій і бюрократизацію. Досвід соціалістичних країн, де монополювали комуністичні партії, підтверджує небезпеку партійно-політичної монополії, яка обертається відривом керівництва партії від мас.

**2. Двопартійну (біпартійну) систему**, що складається з декількох партій, проте з помітним переважанням двох найвпливовіших. Класичним прикладом двопартійної системи є: Великобританія з чергуванням у владі лейбористської та консервативної партій; США – республіканської та демократичної. Двопартійна система забезпечує можливість створення уряду, що спирається на підтримку парламентської більшості, оскільки партія, що перемогла на виборах, володіє абсолютною більшістю депутатських мандатів. Такий уряд здатний проводити глибокі перетворення в суспільстві, проте двопартійна система має і недоліки, головний з яких полягає в можливості зміни політичного курсу на чергових виборах у разі перемоги опозиційної партії.

**3. Багатопартійну систему**, яка передбачає активну роль у політичному житті більш як двох партій. Кількість партій відображає наявність розгалуженої системи соціальних інтересів. Така партійна система

прагне пошуку згоди і компромісів, оскільки жодна з партій явно не домінує. Прикладом багатопартійності є країни Західної Європи, де економічні, національні, ідеологічні відмінності породжують розмаїття партій. Так, в Італії налічується 14 партій, Голландії – 12, Швеції, Данії, Норвегії – більше п'яти тощо.

Партійні системи розрізняються за політичною вагою партій. Роль політичних партій, їх вплив на суспільне і державне життя неоднаковий. Масштаб політичного впливу на суспільство і владу визначає характер відносин усередині партійної системи. Політичний вплив партій залежить від кількості членів партії; кількості виборців, що проголосували за неї на виборах і числа депутатських мандатів, одержаних партією в ході виборів. Відповідно до розподілу депутатських місць у парламенті партії розрізняються за впливом на процес ухвалення політичних рішень, роллю і місцем у партійній системі.

Виділяються партійні системи, що базуються на партіях зі стабільним домінуванням протягом довгого часу однієї правлячої партії (наприклад, ліберально-демократична партія Японії, консервативна партія Великобританії в 70-80-х роках ХХ ст.). Крім того, можна виділити партійні системи з присутністю домінуючої партії (наприклад, християнські демократи Італії в 70-90-х роках ХХ ст.), вимушеної шукати союзників серед інших партій для підтримки свого політичного курсу. Нарешті, партійна система може являти собою коаліцію партій, що мають мінімальну кількість мандатів. Це властиво, наприклад, партійним системам Бельгії та Нідерландів. Подібна партійна система не є передумовою стабільних і ефективних урядів. Розпад партійної коаліції автоматично призводить до урядової кризи, оскільки в цьому випадку уряд не може спиратися на підтримку парламенту. Тому, залежно від відношення партій з різним політичним статусом, партійні системи діляться на мажоритарні, домінуючі і комунікаційні. За стійкістю партійної структури і міжпартійних відносин виділяють стабільні та перехідні партійні системи, а характер міжпартійних відносин визначають конкурентні і неконкурентні сучасні партійні системи.

Італійський політолог **Дж. Сарторрі** дає складнішу класифікацію партійних систем. На його думку, існує декілька типів партійних систем, що розміщуються між полюсами:

1. «Однопартійна» (моноідеологічна) система;
2. «Атомізована» (ідейно різнорідна);
3. Проміжні типи:
  - системи з «партією-гегемоном»;
  - системи з «домінуючою» партією;
  - «двопартійні»;
  - системи «обмеженого плюралізму»;
  - системи «радикального плюралізму».

Ці типи втілюють ступінь розвитку і варіанти ідеологічного плюралізму в діяльності однієї або декількох партій.

## **Політичні партії України**

Дослідники партійного життя в Україні типологізують українські партії відповідно до їх декларованих статутів, а не на підставі врахування сукупності ознак партійного процесу. Тому поняття про реальний стан партійного життя здебільшого відображає ідеальну модель, довільно запозичену з західної партіології.

Для об'єктивного дослідження партійного процесу в Україні потрібно розробити чіткі критерії типологізації ознак партій на підставі вивчення різних сучасних зарубіжних методологій, скоригованих відповідно до особливостей українського партійного життя; всебічно проаналізувати не тільки програмні документи партій, а й усю їхню поточну документацію, а також партійну діяльність у владних структурах, критерії добору кандидатів для депутатської (парламент і місцеві представницькі органи) та адміністративно-управлінської діяльності; вивчити специфіку регіональних партійних структур, ментальний рівень лідерів і рядових членів партій, процедуру роботи різних ланок партій, соціальний склад партій, дослідити вплив громадської думки на вибір тих чи інших ідеологічних цінностей, відносини між партійним керівництвом, апаратом і членами партії. Це дасть змогу зіставити концептуальну модель партії з фактичною інформацією про неї. Але нині партійна думка охоплює тільки порівняння програмних документів партій за схемою загального вивчення. Тому характеристика українських партій та партійної системи на основі існуючих партіологічних досліджень не дає цілісного уявлення про цей феномен, далекий від повного і завершеного відображення його істотних ознак. В Україні немає однастайності щодо типологізації партій за їхніми ідеологічними засадами і політичними платформами. Що стосується партійного життя в Україні за останні два-три роки, то складність його аналізу зумовлена недосконалістю методологічних і методичних процедур партіологічних досліджень, невизначеністю і незавершеністю ідеологічних систем, їхньою схожістю і еkleктичністю; частими змінами ідеологічних пріоритетів у партійних платформах, як виявом пристосування партій до настроїв масової свідомості та інтересів лобістських груп; вагомим впливом на формування політичних та ідеологічних орієнтацій олігархічних груп; ідеологічними розбіжностями між центральними і регіональними структурами партій; нерозвинутістю конкурентної боротьби між ними.

**Політичні партії України за ідеологічною орієнтацією умовно можна поділити на:**

- **комуністичні та радикальні соціалістичні (ліві)** — Комуністична партія України (КПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Комуністична партія України (оновлена) (КПУ(о)), Комуністична партія робітників та селян (КПРС), Партія комуністів (більшовиків) України (ПК(б)У), Всеукраїнський союз робітників (ВСР);
- **соціалістичні, соціал-демократичні та соціально-ліберальні (лівоцентристські та центристські)** — Соціалістична партія України (СПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)), Селянська партія України (СелПУ),



Соціал-демократичний союз, Ліберальна партія України (ЛПУ), Народна партія України (НПУ), Народно-демократична партія України (НДПУ), партія Реформи і порядок (ПРП), Партія регіонів;

- **неоконсервативні (правоцентристські)** — Народний Рух України (НРУ), Українська народна партія (УНП), Українська республіканська партія (УРП), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Республіканська християнська партія (РХП), Українська консервативна партія (УКП), «Батьківщина», Наша Україна;
- **націоналістичні (праворадикальні)** — Українська національна асамблея та Українська національна самооборона (УНА-УНСО), Українська консервативна республіканська партія (УКРП), Організація українських націоналістів в Україні (ОУН), Соціал-національна партія України (СНПУ), Конгрес українських націоналістів (КУН), Всеукраїнське політичне об'єднання «Свобода».

Ліві сили не є однорідними в ідеологічному аспекті і репрезентують як ортодоксальні комуністичні (марксистсько-ленінські), так і соціал-демократичні ідеї.

Християнсько-демократичні сили мають ще слабші позиції в українському політикумі. Партії цієї орієнтації декларують у загальних рисах цінності європейської християнської демократії, але не вказують на механізми розв'язання суспільних проблем у контексті європейського християнського консерватизму. Треба враховувати те, що існують глибокі міжконфесійні суперечності в українському суспільстві. Віряни релігійних організацій орієнтуються здебільшого на культурно-обрядові, а не на морально-етичні, соціальні ідеї Церкви.

Не позбавлений строкатості та фрагментарності у своїй діяльності й націоналістичний напрям. Якщо УНА намагається проповідувати ідеї інтегрального націоналізму, то КУН сповідує погляди демократичного націоналізму з елементами соціал-демократії щодо розв'язання соціально-економічних проблем. Або якщо УНА стоїть на позиціях створення слов'янської федерації з центром у Києві, то СНПУ — за інтеграцію у європейські структури як необхідний тимчасовий захід для виходу України з-під опіки Москви і зміцнення держави.

Основними ідеологічними пріоритетами правих радикалів є проголошення пріоритетності прав нації та держави над правами особи, розуміння нації як етнічної категорії, захист українського етносу у своїй державі, орієнтація на самобутній шлях розвитку України, глибоке відмежування від Росії, обмеження впливів «ліберального» Заходу, протекціонізм щодо національного виробника, відстоювання твердого правового і морального порядку, а також сильної національної авторитарної особистості (глави держави); забезпечення могутності країни шляхом розвитку військового комплексу, інформаційних технологій (найбільш жорстко захищають необхідність повернення ядерної зброї та відстоюють ядерний статус держави в майбутньому).

Аморфність і еkleктичність є істотними рисами не тільки ідеологічних систем українських партій, а й їхньої організаційної структури. Більшість партій в Україні мають характер масових партій. Організаційна структура українських партій не відповідає сучасному розумінню партії як політичного інституту в умовах функціонування конкурентного політичного ринку, а скоріше, нагадує напівтіньову, напівзакриту структуру для обслуговування інтересів вузьких кіл бізнесових та політичних угруповань (Партія регіонів, партія «Батьківщина», партія «Єдиний центр»). Через ці обставини склалися такі характерні риси структури українських партій: переважання принципів авторитарного або демократичного централізму у внутрішньопартійному житті; поєднання представницьких, арбітражних і виконавських функцій на рівні партійного керівництва; відсутність фахового партійного апарату, який би володів сучасними політичними технологіями; відсутність цивілізованого механізму формування партійного лідерства (владні повноваження партійного лідера, як правило, значно більші, ніж ті, що передбачені статутом); спрощений (неринковий) механізм політичної мотивації, який ставить успіх партійної кар'єри в залежність від клієнтельських стосунків з партійними лідерами, а не від громадської думки та заслуг перед партією; непрозорий механізм розподілу партійних фінансів; залежність партійного лідера від владних і олігархо-кланових структур. Загалом розпливчасті, недостатньо деталізовані нормативні підвалини партійного будівництва унеможливають контроль за виконанням партійних рішень. Така організаційна структура не сприяє також припливу в партійні ряди ініціативних, високоінтелектуальних та моральних кадрів, не забезпечує постійної циркуляції та оновлення кадрового потенціалу політичних партій. Методи і засоби діяльності політичних партій поступово еволюціонують від переважно авангардистських до переважно парламентських. Проте в діяльності багатьох партій дуже часто використовуються позапарламентські методи боротьби (демонстрації, пікети, мітинги, страйки). Політичні технології, які використовують українські партії, мають примітивний популістський характер, зорієнтовані не на далеку перспективу утвердження власного електорального сегменту, а на короткочасне маніпулювання стереотипами масової свідомості. Тому українські партії не намагаються сформулювати свою ідеологічну позицію в суспільстві, здобути таким чином масову підтримку своїх ідеологічних прихильників, а постійно пристосовуються до виборчої кон'юнктури, маневруючи між ідеологічно неоднорідними електоральними групами, владою та олігархічними угрупованнями.

Закон України від 5 квітня 2001 р. «Про політичні партії» вніс певні корективи у процес політичної структуризації органів державної влади і місцевого самоврядування. Згідно із цим законом партія — це добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, брати участь у виборах та інших політичних заходах.

**Партійна система в Україні** довгий час була атомізованою. Партії мали слабкий вплив як на формування владних структур, так і на різні сфери розвитку суспільства.

Для цієї партійної системи характерні такі ознаки:

- ідеологічна невизначеність та еkleктизм, подвійні стандарти щодо використання ідеологічних пріоритетів (один для замовників, інший для електорату);
- примітивна організаційна структура — напівзакрита і напівтіньова, що не сприяє конкурентній боротьбі всередині партії;
- слабка взаємодія партій із соціальними групами, відсутність стратегії формування власного електорату;
- розрив між партійними керівниками, апаратом та партійними масами;
- залежність партій від виконавчої влади й олігархічних структур.

Прийняття у 2006 році пропорційної виборчої системи в Україні визначило партійний механізм формування політичної влади на всіх рівнях, стимулювало партійну конкуренцію, створило несприятливі умови для слабких маловпливових партій та сприяло формуванню багатопартійної системи поляризованого плюралізму.

На початок 2012 р. в Україні було зареєстровано близько 200 політичних партій. Проте принцип «чим більше партій, тим більше демократії» не спрацьовує. Надмірне число партій позбавляє виборця можливості раціонального вибору. За цих умов органічно, а не адміністративними методами буде формуватися власне партійна структура. Масові партії виникатимуть не за «вказівками згори», а шляхом структурування та інтеграції за ідеологічними ознаками з малочисельних партій. Уже нині у партійному просторі дедалі рельєфніше вимальовуються контури потужних однорідних систем, здатних не тільки блокуватися, а й за певних обставин організаційно об'єднуватися.

### **Питання для самоперевірки**

1. Що Ви розумієте під поняттям «політична партія»?
2. Чим політичні партії відрізняються від громадських організацій?
3. Коли виникли політичні партії та що спонукало їх виникненню?
4. Які етапи пройшла у своєму розвитку політична партія?
5. Які ознаки характеризують політичні партії?
6. Які функції виконують політичні партії?
7. У чому відмінність між партійними системами?
8. Які типи політичних партій Ви можете назвати?
9. Які Ви знаєте політичні партії в Україні?
10. Який тип партійної системи сформовано в Україні?

## ТЕМА 11. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

«Навіть найдемократичніші вибори не зроблять країну демократичною із тоталітарної»

(У.Ліппманн)

- Сутність, типологія виборів та їх функції • Принципи виборчого права • Сутність та види виборчих систем • Стадії виборчого процесу

### Після матеріалу теми Ви повинні вміти:

- ❖ дати визначення поняття «вибори» та «виборчі системи»;
- ❖ класифікувати вибори за різними ознаками;
- ❖ виділити етапи виборчого процесу;
- ❖ виділити типи виборчих систем та охарактеризувати їх;
- ❖ охарактеризувати виборчу систему України.

### Ключові поняття та терміни:

<ul style="list-style-type: none"><li>• типологія виборів</li><li>• віковий ценз</li><li>• електорат</li><li>• абсентеїзм</li><li>• виборча система</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• активне та пасивне виборче право</li><li>• прохідний бар'єр</li><li>• мажоритарна система</li><li>• пропорційна система</li><li>• змішана система виборів</li></ul>
---	---

### Сутність та типологія виборів

Однією з основних ознак сучасної демократичної держави є виборність її керівних органів на всіх рівнях – від органів місцевого самоврядування до найвищих. Демократія невід'ємна від виборів і в сучасній державі здійснюється тільки через обраних представників народу, оскільки, як відомо, в перекладі з старогрецької мови слово «демократія» перекладається як влада народу.

Термін «вибори» означає процес, в результаті якого певна спільнота людей (частково організована в політичні об'єднання) шляхом голосування формує державний орган або заповнює вакантну виборну посаду. Іншими словами, **вибори – це демократичне оновлення складових політичної системи.**

**Вибори в демократичних політичних системах виконують ряд функцій:**

1. Вибори – головна форма прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади. За допомогою виборів забезпечується участь громадян у формуванні представницьких, законодавчих, виконавчих і судових органів влади, саме через вибори обрані народом кандидати наділяються владними повноваженнями. Для багатьох громадян вибори є єдиною формою їх реальної участі в політиці.
2. Легітимація існуючої політичної системи і політичного режиму. Участь громадян у виборах звичайно означає визнання ними даного типу політичної системи, політичного режиму, правил формування органів влади незалежно від ставлення населення до конкретних посадовців, уряду і правлячих партій.
3. Інтеграція різноманітних думок і формування загальної політичної волі. За допомогою виборів забезпечується об'єднання громадян навколо певної

- політичної платформи і лідерів, формується домінуюча в даній державі політична воля, яка забезпечує політичній еліті, уряду авторитет і підтримку, створює умови для їх ефективної роботи.
4. Агрегація і артикуляція різноманітних інтересів населення. В період виборів створюються особливі умови для усвідомлення громадянами своїх інтересів і внесення їх у виборчі програми. У виборчих платформах інтереси артикулюються, тобто одержують чітке формулювання, і агрегуються, тобто звільняються від крайнощів, усереднюються, набувають несуперечливу, придатну для реалізації форму.
  5. Вибори – це спосіб зміни політичних еліт, передача влади від одних людей до інших мирним демократичним шляхом. У результаті виборів оновлюється склад правлячої політичної еліти і опозиції, змінюється політична значимість партій і їх представників, створюється можливість входження громадян до правлячої політичної еліти.
  6. Контроль над інститутами влади. Інститут виборів дозволяє виборцям регулярно виносити свій вердикт про уряд і опозицію, змінювати склад органів влади, корегувати політичний курс.
  7. Політична соціалізація населення, розвиток його політичної свідомості та політичної участі. У ході виборчого процесу різко розширяється потік політичної інформації і пропаганди, концентрується увага людей на актуальних політичних проблемах. Роблячи вибір на користь тих чи інших політичних сил, виборці ототожнюють себе з цими силами, і це підвищує їх політичну активність.
  8. Розширення комунікацій між інститутами влади та громадянами. У ході виборчого процесу кандидати регулярно зустрічаються з громадянами, вислуховують їх думки і прохання, вносять корективи до своїх виборчих програм.
  9. Переведення політичних конфліктів у русло мирного врегулювання. Вибори дозволяють відкрито та публічно представити певні інтереси, цінності, ідеї на суд народної думки, переконати конфліктуючих відмовитися від найрадикальніших вимог і незаконних форм боротьби.
  10. Мобілізація виборчого корпусу на рішення актуальних суспільних завдань. Роз'яснюючи громадянам власні програми, переконуючи у необхідності їхньої підтримки, указуючи шляхи реалізації цих програм, партії і окремі лідери, мобілізують широкі верстви населення на важливі для країни політичні дії.
  11. Генерація оновлення суспільства за допомогою конкурентної боротьби альтернативних політичних програм. Вибори – це своєрідне вікно, відкрите для впорядкованих впливів на державу і суспільство. Вони дають різним політичним силам можливість представити власне бачення суспільних проблем і запропонувати програми їх розв'язання.
  12. Формування ефективної опозиції та її підготовка до виконання функцій політичного керівництва. Ефективність опозиції припускає виконання нею функцій критики та контролю над урядом, а також здатність до вироблення альтернативної політики.

Для того, щоб вибори виконали своє соціальне призначення, вони повинні спиратися на засадничі принципи виборчого права. Виборче право – це сукупність юридичних норм, що регламентують виборчий процес, за допомогою яких визначається статус, положення кожного громадянина на виборах, організація та поведінка останніх, взаємовідносини між виборцями і виборними органами або посадовцями.

**Виділяються ряд демократичних принципів виборчого права:**

**1. Загальність.** Усі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової і професійної приналежності, мови, рівня доходів, освіти, конфесії, політичних переконань мають право обирати і бути обраними до органів влади. Загальність обмежується певним набором цензів.

**До них відносяться:**

- віковий ценз – дозволяє участь у виборах лише з певного віку;
- ценз недієздатності обмежує виборчі права психічно хворим (факт недієздатності має бути підтверджений судовим рішенням);
- моральний ценз обмежує або позбавляє виборчих прав осіб, що знаходяться за вироком суду в місцях позбавлення волі;
- ценз осідлості, що висуває як умову допуску до виборів певний термін мешкання в даній місцевості та країні.

**2. Рівність.** Кожний виборець має однакову кількість голосів, незалежно від приналежності тій чи іншій людині, а також рівність виборчих прав припускає приблизну рівність виборчих округів для того, щоб голоси виборців мали однакову вагу при обранні депутатів.

**3. Таємниця виборів.** Рішення конкретного виборця не повинно бути відомо будь-кому. Цей принцип забезпечує свободу вибору, оберігає громадян від можливих переслідувань. Практично таємниця виборів забезпечується закритою процедурою голосування, наявністю спеціальних кабін для голосування, стандартною формою бюлетенів для голосування, включенням в них імен всіх кандидатів, опечатанням виборчих урн, суворим покаранням за порушення таємниці виборів.

**4. Пряме (безпосереднє) голосування.** Виборець ухвалює рішення безпосередньо про конкретного кандидата на виборну посаду. Між виборцями і кандидатами немає ніяких опосередкованих інстанцій. Пряме голосування переважає у більшості країн світу, але, наприклад, у США населення обирає виборців, які обирають президента.

У виборчій термінології є такі поняття як **активне та пасивне виборче право**. **Активне виборче право – це право брати участь у виборах, особисто формувати органи влади.** В Україні активне виборче право громадяни отримують із 18 років. **Пасивне виборче право – це право бути обраним до органів влади.** В Україні людина може обиратися до органів місцевого самоврядування з 18 років, до Верховної Ради – з 21 року, в президенти – з 35 років.

Разом з принципами виборчого права політична практика виробила **принципи організації демократичних виборів:**

- свобода виборів, що припускає відсутність політичного, адміністративного, економічного, психологічного та інформаційного тиску на виборців;
- наявність вибору, альтернативних кандидатів;
- змагальність, конкурентність виборів, створення умов для всіх кандидатів і політичних сил боротися за довіру виборців;
- періодичність і регулярність виборів, необхідна для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням владою і корегувати політичний курс уряду;
- рівність можливостей політичних партій і кандидатів, що припускає, перш за все, приблизну рівність їх матеріальних і інформаційних ресурсів. Забезпечується шляхом встановлення для будь-якої партії максимального рівня витрат на проведення виборів, обмеження розміру внесків від організацій і окремих осіб до виборчих фондів партій і кандидатів, надання їм на принципах рівності безкоштовного часу на державному телебаченні, радіо і т.д.

Якщо вибори не цікавлять громадян і великий відсоток виборців ухиляється від голосування, то таке явище має назву абсентеїзм (від лат. *absentia* - відсутність).

#### **Виборча практика виділяє наступну класифікацію виборів:**

- **відповідно до принципів територіального представництва:** вибори до верховних органів влади (президент, парламент), вибори до регіональних органів (губернатори, депутати обласних, і ін. територіальних органів влади), виборів до місцевих муніципальних органів влади (бургомістри, мери, депутати зборів, рад і т.д.).
- **у зв'язку з конкретною реалізацією принципу представництва:** загальні та локальні;
- **залежно від принципу обмеження представництва** розрізняють вибори в одномандатних і багатомандатних округах;
- **залежно від політичного режиму:** авторитарні (громадська думка формується державою), авторитарно-демократичні (роль виборів невелика, а їх механізм підпорядкований силі традицій і так званому адмінресурсу) і демократичні (державна підпорядкована громадянському суспільству, громадська думка домінує над діями держави; вибори – реальний механізм народного волевиявлення);
- **залежно від строку проведення:** строкові й дострокові.

*Сутність та види виборчих систем* **Виборча система — це сукупність правил, прийомів та процесів, які забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади.** Виборча система визначає загальні

принципи організації виборів, а також способи перетворення голосів виборців у мандати, владні посади. **Основне призначення виборчої системи** – забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні та ефективні органи влади. Необхідно відзначити, що право на висунення

кандидатів у різних країнах регулюється законодавством про виборчу систему по-різному. У більшості випадків право на висування кандидатів належить окремим особам, групам громадян і партіям, але є і відмінності. Так, наприклад, в Австрії та Швеції виняткове право висування кандидатів надано партіям, у Німеччині – партіям, виборцям, а також непартійним угрупованням, причому заява повинна бути підписаною не менше, ніж 200 виборцями даного округу. В Італії право на висування мають партії, партійні групи і окремі виборці. Список повинні підписати 350 виборців. У Франції, Японії, Індії достатньо підпису одного виборця, в Ірландії – 10, Швейцарії – 15, Нідерландах – 35. Причому, право висунення кандидатів належить громадянам, а не партіям.

У США всі питання, пов'язані з виборами, регулюються законодавством штатів. Виборча система США взагалі досить оригінальна. Тут існує так звана система «праймерізма». «Праймеріз» – це первинні вибори, що можуть бути відкритими і закритими. Кандидатом висувається той, хто переміг на цих виборах. Крім того, головні партії США висувають своїх кандидатів на партійних з'їздах і конференціях. Що ж до виборів Президента, то вони непрямі, тобто проводяться за участю колегії так званих виборщиків. Їхня кількість відповідає кількості сенаторів – 100, конгресменів – 435 та ще трьох від федерального округу Колумбія, де розташована столиця США (загалом 538 осіб). Не дивлячись на те, що американці голосують безпосередньо за кандидата в Президенти, їхніми голосами розпоряджаються виборщики. Голосування йде по штатах за мажоритарною системою відносної більшості. Той, хто набрав більшість отримує голоси всіх виборщиків даного штату.

У сучасній виборчій практиці **відомі** такі різновиди виборчих систем: **мажоритарна, пропорційна і змішана.**

**Мажоритарна система** спирається на принцип більшості. Голосування йде за конкретну людину. За цією системою кандидат або партія повинні отримати більшість голосів виборців округу або всієї країни. Ті, що зібрали меншість голосів, ніяких мандатів не отримують. Дана виборча система має різновиди:

- система абсолютної більшості, за якої переможець має отримати більше половини голосів (50 % + 1 голос);
- система відносної більшості, де для перемоги достатньо випередити інших кандидатів хоча б на один голос.

Мажоритарна система прийнята зокрема у Великобританії та США.

Дана система має ряд **переваг**:

- укріплюючи позиції найсильнішої політичної течії, створює умови для виникнення стійкої розстановки сил у законодавчих органах, сприяючи витісненню з парламентських структур дрібних і середніх за впливом партій, що деколи стимулює тенденцію до двох-трьохпартійних систем;
- між депутатами та виборцями встановлюються безпосередні міцні, стійкі зв'язки, які часто носять особистісний характер. Депутат добре знає інтереси і проблеми жителів свого виборчого округу, а вони мають



достатньо повне уявлення про кандидата, його політичні погляди, поведінку, риси характеру.

До **недоліків** же слід віднести наступне:

- значна частина виборців країни (іноді 50%) залишається не представлена в органах влади, оскільки партії та рухи, що одержали на виборах менше голосів, ніж їх суперники, можуть виявитися представленими в парламенті більшістю депутатських місць;
- створює можливість для домінування в поведінці депутатів групових і регіональних інтересів на противагу загальнонаціональним, що послаблює роль парламенту як загальнодержавного органу;
- створює сприятливі умови для маніпулювання політичною волею виборців, використовуючи «виборчу географію», коли результати виборів великою мірою залежать від умілого розкrojовання виборчих округів;
- дві партії, що набрали однакову або близьку кількість голосів, проводять до парламенту неоднакове число депутатів. Більш того, не виключена ситуація, коли партія, що набрала більше голосів, не отримує взагалі жодного мандата.

Таким чином, мажоритарна виборча система створює можливість формування уряду, що спирається на більшість у парламенті, але не користується підтримкою більшості населення. Вона сильно обмежує доступ до парламенту представників меншини, у тому числі невеликих партій. У результаті мажоритарна виборча система може ослаблювати легітимність влади, викликати у громадян недовіру до політичного устрою, пасивність на виборах і навіть політичний радикалізм.

**Пропорційна система** припускає розподіл мандатів пропорційно голосам, отриманим партіями або виборчими коаліціями. Голосування йде за партійні списки. При цьому визначається так званий «виборчий метр» – якнайменше число голосів, необхідне для обрання одного депутата. Слід зазначити, що запобігання входження до складу виборчих органів непопулярних людей залежить від прийнятого в країні різновиду партійних списків для голосування.

Вони поділяються на три види:

- жорсткі, за якими голосування йде за партію в цілому, а кандидати одержують мандати в тій послідовності, в якій представлені в списках;
- напівжорсткі – характеризуються тим, що кандидат, що очолює список, одержує мандат в обов'язковому порядку, решта мандатів, завойованих партією, розподіляється відповідно до одержаних кандидатами голосів;
- вільні, за якими депутатські місця розподіляються відповідно до голосів виборців.

Пропорційна система – найпоширеніша виборча система в сучасному світі. До числа країн, в яких вона використовується, відносяться Австрія, Бельгія, Греція, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція і ін.

Пропорційна система має два **різновиди**:

- пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні. У цьому випадку виборці голосують за політичні партії та об'єднання в масштабах всієї країни. Інші більш дрібні виборчі округи не виділяються;
- пропорційна виборча система, що ґрунтується на багатомандатних округах. У цьому випадку депутатські мандати розподіляються на основі пропорційного розподілу голосів, поданих ув тому або іншому виборчому окрузі за політичні партії та об'єднання.

Дана система також має переваги та недоліки. До числа **переваг** слід віднести наступне:

- усувається явна невідповідність між кількістю поданих за партію голосів і кількістю одержуваних нею депутатських місць, що більш адекватно відображає політичну волю населення;
- в органах влади представляється більш реальна картина розстановки політичних сил.

Що ж до **недоліків** пропорційної системи, то можна сказати, що вони є продовженням її переваг. А саме:

- оскільки голосування йде за партії, а не за конкретних осіб, різко слабшає зв'язок між виборцями і парламентаріями;
- складність у формуванні уряду, через те, що пропорційна система може привести до відсутності домінуючої політичної партії, що робить неминучим створення багатопартійних коаліцій на основі компромісу партій з різною метою;
- залежність кандидатів від партійно-апаратних структур, через те, що списки кандидатів складаються, частіше всього, адміністративно-канцелярським шляхом. Звідси вирогідність бюрократичних рішень і махінацій, що підривають довіру населення до представницьких органів;
- створюється можливість увійти до парламенту дрібним політичними партіям, а в результаті цього представництво в органах державної влади одержують політичні сили, що не користуються підтримкою на загальнонаціональному рівні.

Як видно, вказані системи мають вельми істотні недоліки. Тому для подолання недоліків цих двох систем у ряді держав використовується **змішана система**. Її суть полягає в тому, що певна частина депутатських мандатів розподіляється у відповідності із принципами мажоритарної системи, інша частина мандатів розподіляється у відповідності із принципами пропорційної виборчої системи. Така система існує в Україні, Італії, ФРН, Росії. В цьому випадку визначається нижня межа для обмеження представництва дрібних партій (ФРН, Росія – 5%), чим забезпечується створення більш стабільного уряду. У той же час цим обмеженням відсікається від парламентського представництва певна кількість громадян, представники яких не подолали цей бар'єр та не потрапили до парламенту.

### *Стадії виборчого процесу*

Виборчий процес є відносно тривалим у часі і включає ряд необхідних і обов'язкових виборчих процедур.

### **Виборчі процедури регулюють і включають:**

- призначення виборів;
- створення виборчих округів, районів, дільниць;
- реєстрацію виборців;
- реєстрацію кандидатів;
- агітаційно-пропагандистську виборчу кампанію;
- процес голосування і підведення підсумків голосування.

Старт виборчому процесу дає призначення виборів і визначення їх дати. Вирішальну роль у забезпеченні демократичного характеру виборів відіграє стійка процедура інституту виборчих комісій, інституту реєстрації виборців, інституту реєстрації кандидатів у депутати або кандидатів на посаду.

Виборчі комісії — це один з ключових інститутів виборчого процесу.

### **До функцій виборчих комісій відносяться:**

- тлумачення виборчого закону;
- визначення правил і процедур проведення виборів;
- організація виборчих дільниць;
- перевірка підписів на підтримку кандидатів;
- реєстрація виборців і кандидатів;
- підготовка передвиборних матеріалів;
- проведення заходів щодо забезпечення виборців інформацією;
- підбір апарату, необхідного для проведення виборів;
- загальний контроль за проведенням виборів;
- підрахунок результатів виборів і оголошення їх підсумків.

**Інститут реєстрації виборців** — процедура складання списків виборців для того, щоб керівники виборчих дільниць, члени виборчих комісій могли встановити особу голосуючого, чи володіє він правом голосу і чи є виборцем даного виборчого округу.

**Інститут реєстрації претендентів на депутатські мандати або на посаду.** Щоб домогтися права внесення у виборчі бюлетені, кандидати повинні відповідати вимогам, що пред'являються законом до претендентів. Такі вимоги можуть включати віковий ценз, ценз осідлості, професійну придатність тощо. Реєстрація претендентів на депутатські мандати або на посаду здійснюється виборчими комісіями відповідного рівня.

Центральне місце у виборчому процесі займає виборча кампанія. Виборча кампанія є комплексом організаційних, інформаційних і агітаційно-пропагандистських заходів щодо забезпечення виборчого процесу.

### **Етапи виборчої кампанії:**

- висування і реєстрація кандидатів у депутати або на певну виборчу посаду (Президент, Губернатор, Мер тощо);
- агітаційно-пропагандистська кампанія – дії безпосередніх учасників виборів (партій, рухів, кандидатів);

Головні умови демократичного характеру агітаційно-пропагандистської кампанії:

- 1) приблизна рівність або принаймні справедливий розподіл ресурсів серед всіх учасників виборчої кампанії;
- 2) нейтралітет державних органів, їх невтручання в хід виборчої кампанії;
- 3) лояльність кандидатів по відношенню один до одного, недопущення фальсифікацій, образ суперників і т.д.

Для організації виборчої кампанії того чи іншого кандидата, партії, об'єднання створюється штаб – команда професіоналів із забезпечення перемоги на виборах. До цього штабу входять фахівці із політичних технологій, аналізу положення у виборчих округах, зв'язку із засобами масової інформації і пошуку джерел фінансування, іміджмейкери тощо.

#### **Завдання штабу:**

- чітке акцентування уваги на партійній приналежності кандидатів;
- проведення кампанії, орієнтованої на відомих осіб;
- широка пропаганда виборчої платформи кандидата;
- розповсюдження негативної інформації про своїх суперників.

Як правило, штаб прагне використовувати весь цей набір варіантів одночасно.

Істотну роль у виборчому процесі відіграють ЗМІ. Проте, певне значення надається і таким традиційним засобам, як особисті зустрічі виборців, автографи, листівки, прямі поштові відправлення, плакати тощо.

Агітаційно-пропагандистська кампанія в більшості країн закінчується за добу до голосування. Процес голосування суворо регламентується нормативними актами, і важливо забезпечити їх неухильне дотримання. Для цього існує інститут спостерігачів. Спостерігачі складаються із представників кандидатів у депутати або на посаду, різних партій і об'єднань, неурядових і міжнародних організацій. Щоб уникнути фальсифікації результатів виборів в законодавстві існує правило, що між голосуванням і підрахунком голосів не повинно бути перерви або затримки. Підсумки виборів оголошуються у встановлений законодавством термін.

У цілому дотримання всіх принципів і норм виборчого процесу забезпечує адекватне віддзеркалення політичної волі народу. Проте, слід зазначити, що ефективність тієї або іншої виборчої системи, зрештою, залежить від характеру втручання виконавчої влади у виборчий процес, а стабільність уряду – від типу партійної системи, що склався в даній країні.

#### **Питання для самоперевірки:**

1. Що таке вибори?
2. Яка відмінність між виборами та референдумом?
3. Які етапи проходить виборча кампанія?
4. Що таке абсентеїзм та його причини?
5. Що таке активне і пасивне виборче право?
6. Які Ви знаєте виборчі системи?
7. Які переваги та недоліки мають виборчі системи?
8. Що Вам відомо про виборче законодавство України?

## ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

*«Політична культура – це сукупність позицій, цінностей та зразків поведінки, пов'язаних зі взаємовідношеннями влади й громадян»*

(Е.Вятр «Соціологія політичних відносин»)

- Політична культура як явище
- Різновиди політичної культури та її характерні риси
- Функції політичної культури
- Типи політичної культури
- Механізм формування політичної культури
- Особливості політичної культури України

### Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «політична культура»
- ❖ пов'язати поняття «політика» та «культура»
- ❖ виділити типи, види, функції політичної культури
- ❖ описати процес формування політичної культури
- ❖ відтворити особливості формування національної політичної культури в Україні

### Ключові поняття та терміни:

<ul style="list-style-type: none"><li>• політична свідомість</li><li>• політичні переконання</li><li>• політичні субкультури</li><li>• патріархальна політична культура</li><li>• підданська політична культура</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• активістська політична культура</li><li>• елітарна політична культура</li><li>• громадянська політична культура</li><li>• змішана політична культура</li></ul>
---	--

Пізнання політичного життя будь-якого суспільства неможливе без поглибленого вивчення його політичної культури. Саме вона багато в чому пояснює витоки, характер і особливості конкретної політичної системи, пануючий політичний режим. Всебічне дослідження проблем політичної культури допомагає зрозуміти соціальні й інші інтереси та переваги громадян, політичних лідерів, що впливають на формування політичного стилю і вироблення політичного курсу, тобто виявляє способи взаємодії суб'єктів політики.

### ***Політична культура як соціальне явище***

«Політична культура» відноситься до понять, що виражають складні суспільні явища. Вона багата конкретним історичним і класовим змістом.

Політична культура є істотною частиною культури суспільства, тому вона зароджувалася, як і будь-яке явище, на певному етапі його розвитку. Відображаючи специфіку епохи, інтереси тих або інших соціальних верств, вона отримувала нові характеристики, наповнювалася новим змістом. Безумовно, як соціальний феномен політична культура з'явилася набагато раніше, ніж саме поняття «політична культура». Як соціальне явище, вона виникла з появою держави, розділенням суспільства на класи, зародженням класової боротьби. Отже, виникнення систематизованих знань про політику, державу, політичну поведінку і мистецтво управління

політичним життям суспільства можна розглядати як зародження політичної культури. Термін «політична культура» до наукового обігу ввів у XVIII столітті один з видатних німецьких мислителів, філософ І. Гердер. Однак, лише в 50-х роках XX століття зусиллями, в основному, американських вчених почалася активна розробка ідеї політичної культури. Автори цієї ідеї щиро сподівалися, що вона стане тією універсальною, яка пояснить природу стрімких політичних змін у світі і зможе запобігти їх негативним наслідкам. Слід нагадати, що глобальним чинником світового розвитку того часу було масове залучення широких верств раніше пасивного населення в активну політичну діяльність. При цьому політична участь мас повсюдно натрапляла на низький рівень їх політичної культури, що породжувало явну політичну напруженість. Прагнення представити політичну культуру як універсальний пояснювальний принцип всіх процесів політичного життя привело до того, що зміст поняття розмивався. Про це свідчить наявність тільки в західній політології 50 визначень самого терміну «політична культура». І це не випадково, оскільки контекст дослідження виявився достатньо широким.

Політична культура розглядається як:

- складова частина культури;
- психологічний феномен (тобто як сукупність орієнтацій на політичні об'єкти);
- елемент політичного життя (тобто як сукупність норм і стандартів політичної поведінки);
- властивість соціальної групи, класу тощо.

У кожному з підходів на перший план виходять різні сторони та характеристики політичної культури. Зупинимося більш детально на першому, а саме політична культура – частина загальної культури. Тоді вчені дають визначення політичної культури, використовуючи поняття «політика» і «культура». Детально не розглядатимемо поняття «політика», оскільки воно розглядалося в попередньому матеріалі. Зупинимося на визначенні поняття «культура». Не зважаючи на те, що цей термін міцно увійшов до наукового і повсякденного словника, у нього багато визначень. У науковій літературі відзначено, що якщо з 1871 року по 1919 рік було дано лише сім визначень терміну «культура», то до 50-х років XX століття їх налічувалося понад 160, в середині 60-х років число визначень виросло до 250, а зараз їх можна налічити понад 500. Безумовно, культура (від лат. cultura - обробіток, обробка) як поняття і як соціальне явище не може бути розкрито однозначно. Для нас представляє інтерес так званий «діяльнісний» підхід до розкриття культури. За ним, з одного боку культура - продукт, результат життєдіяльності людей, з іншого - сама життєдіяльність, яка здійснюється в конкретно-історичному культурному середовищі. Культуру порівнюють з гумусом (родючий шар ґрунту), тобто вона нагромаджується століттями завдяки життєдіяльності людини й водночас служить цій діяльності живильним середовищем. Також культуру можна розглядати в двох зрізах: гносеологічному і соціальному, де вона диференціюється за сферами суспільної діяльності людини і виявляється як культура виробнича, економічна, етична і ін. У цьому ряду певне місце

відводиться і політичній культурі. З вище сказаного виходить, що політична культура - невід'ємна частина загальної культури, яку можна представити не як специфічний вид діяльності, а як якісну характеристику людини, що враховує ступінь творчості, розкриття здібностей і обдарувань людини як соціального суб'єкта у всіх процесах суспільного життя і діяльності.

У науковій літературі найбільш детально описано **три підходи до визначення поняття політичної культури**. **Перший** визначає політичну культуру як сукупність (систему) політичних знань і духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій. При **другому** підході політична культура розглядається як узагальнена характеристика людини, ступінь її політичної розвиненості і активності, уміння застосовувати політичні знання на практиці. Прихильники **третього** підходу вважають, що політична культура - це процес, спосіб, форма реалізації сутнісних сил людини, її знань, переконань у суспільно-політичній діяльності. Підсумовуючи всі підходи трактування політичної культури, в самому узагальненому вигляді їй можна дати наступне визначення:

***Політична культура – це культура політичного мислення і політичної діяльності, а також ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів, організацій, всього політичного життя в суспільстві.***

#### ***Різновиди***

#### ***політичної культури***

Залежно від суб'єкта політики можна виділити наступні різновиди політичної культури:

- а) політична культура суспільства в цілому;
- б) політична культура соціальних верств, груп, класів, націй;
- в) політична культура особи.

Політична культура суспільства є підсистемою більш загального утворення - культури суспільства в цілому. Доцільно розглядати її як сукупність політичних цінностей, вироблених суспільством.

Система цінностей включає:

- політичні ідеї, теорії, уміння, програми, в яких визначається діяльність держави та різних суспільно-політичних об'єднань;
- погляди та уявлення народних мас і окремих осіб про соціальний устрій суспільства тощо;
- традиції, форми, способи, методи політичної діяльності.

Цінності політичної культури виражають ті ідеали, які висувають певні соціальні верстви.

Для отримання змістовного уявлення про політичну культуру соціальних прошарків, груп, класів, націй необхідно пригадати, що є політична діяльність. Усвідомлення групових і класових потреб з одного боку, усвідомлення суті призначення влади з іншого, є необхідною передумовою політичної діяльності. Засобом політичної діяльності є організації. Отже, наявність, розвиненість політичних організацій - неодмінний показник політичної культури, оскільки без відповідних політичних організацій просто неможливо бути постійним учасником політичного життя, послідовно,





політичної системи та обраного суспільством політичного устрою, об'єднує зусилля для досягнення певної соціально значущої мети;

- комунікативна, дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління, накопичувати політичний досвід;
- регулятивна, закріплює в суспільній свідомості необхідні політичні цінності, установки, мотиви та норми поведінки;
- виховна, яка дає можливість сформувати громадянина як повноцінного суб'єкта політики, сприяє політичній соціалізації;
- прогностична, в основі якої лежать знання законів суспільного розвитку, наукові уявлення про процеси політичного і духовного життя, дозволяє передбачати можливі варіанти реакцій і практичних дій держави, соціальних верств, класів у конкретних соціально-політичних умовах і ситуаціях.

### **Структура політичної культури**

Політичну культуру можна структурувати на наступні елементи. Це:

- політична свідомість;
- політична поведінка;
- політичний досвід.

Розглянемо більш детально, що є політичною свідомістю. **Політична свідомість - це сукупність уявлень і відчуттів, поглядів і емоцій, оцінок і установок, що виражають ставлення людей до здійснюваної і бажаної політики, що визначають здібність людини до участі в управлінні справами суспільства і держави.** Політична свідомість має три джерела. **Перше джерело** - сімейне оточення. Йдеться про сукупність ідей та відчуттів, переданих вихованням. Відповідний соціально-психологічний багаж створює фундамент політичної свідомості. На його основі формується особа громадянина. **Друге джерело** - це інформація. Вона поступає людині як через спілкування, так і через засоби масової комунікації. **Третє джерело** - це особистий досвід індивіда. Він спростовує або підтверджує одержане знання, але у будь-якому випадку істотно впливає на процес формування і розвитку політичної свідомості. Названі джерела утворюють сукупність знань, які дозволяють індивіду аналізувати світ політики і визначатися по відношенню до нього. За глибиною віддзеркалення дійсності виділяють два рівні політичної свідомості: ідеологічний і психологічний. Ідеологічний рівень формується певними соціальними групами на основі цілеспрямованого дослідження політичного процесу і володіє такими рисами, як цілісність, систематизованість, здібність до прогнозування. Цей рівень пов'язаний з виробленням концепцій, ідей, понять, утілюється в деклараціях, програмах тощо. Психологічний рівень формується на базі життєвого повсякденного досвіду людей і має такі риси, як суперечність, поверхневність, несистематизованість, емоційність тощо.

Залежно від суб'єктів політична свідомість може бути:

- масовою (висловлює громадську думку, настрої і дію мас);
- груповою (узагальнює установки і мотиви політичної поведінки конкретних соціальних прошарків, класів, еліт);
- індивідуальною (містить систему інформаційних, мотиваційних і ціннісних компонентів, що забезпечують пізнання особою політики і участь у ній).

### **Типи політичної культури**

Для більш глибокого пізнання та порівняльного аналізу типів політичних культур, що історично змінюються, використовується їх класифікація або типологізація.

Класичний приклад типологізації запропонували американські вчені **Г.Алмонд і С.Верба**, які в 1958-1962 рр. провели порівняльне дослідження політичних культур Англії, США, Західної Німеччини, Італії та Мексики. Предметом дослідження стали політичні орієнтації індивідів на чотири основні об'єкти: політичну систему в цілому, уряд, загальнонаціональні вибори, саму особу. За версією вчених, політична культура включає політичні орієнтації трьох типів: **патріархальну, підданську, активістську** або орієнтації на активну участь. У конкретному суспільстві може домінувати будь-яка з них. Політична культура виявляється не тільки у рисах на ментальному рівні суб'єктів політичного процесу, а й у системних властивостях. Ці три «чисті» (ідеальних) типи орієнтації виступають основою трьох типів політичної культури: патріархальної, підданської і культури участі (активістської).

**Патріархальна політична культура** характеризується орієнтацією на місцеві цінності (цінності клану, племені, роду) і може виявлятися у формі місцевого патріотизму, сімейності, корупції. Індивід, як правило, мало сприйнятливий до глобальної політичної культури і не виконує конкретних політичних ролей. Даний тип політичної культури характерний для молодих незалежних держав, в яких політична культура представлена нашаруванням місцевих субкультур (від лат. sub - означає «під»).

**Підданська політична культура** припускає пасивне та відчужене ставлення індивіду до політичної системи. Він орієнтується на традиції, хоча політично свідомий. Підкоряючись владі, індивід чекає від неї різних благ (соціальних допомог, гарантій) і побоюється її диктату.

**Культура участі** відрізняється політичною активністю і раціональністю. Громадяни прагнуть впливати на політику, направляти її діяльність за допомогою законних засобів впливу (виборів, демонстрацій).

Проте ідеальні типи політичної орієнтації в чистому вигляді на практиці не зустрічаються, вони співіснують і не витісняють один одного. Наприклад, для політичної культури Великобританії ХХ століття характерне поєднання підданства (визнання інституту монархії) та участі.

Згідно концепції Г.Алмонда і С.Верби, політична культура досліджених ними країн представляє особливу культуру, яку вони назвали «культурою громадянськості». Найхарактерніша межа цієї вищої культури – раціонально-

активна поведінка громадян, яка відповідає демократичній політичній системі. Саме такий тип політичної культури забезпечує, найбільшу стабільність політичній системі.

Є й інші приклади типології політичної культури залежно від різних чинників.

Тип політичної культури можна визначити на наступних підставах:

- залежно **від рівня спільності**: загальна (найстійкіші типові ознаки, що характеризують політичну свідомість і політичну поведінку основної маси населення) і субкультура (сукупність політичних орієнтації і моделей політичної поведінки, властива певним соціальним групам і регіонам);
- залежно **від ступеня узгодженості у взаємодії політичних субкультур у тій або іншій країні**: інтегрована (що характеризується тенденцією до єдності в пропозиціях громадян щодо функціонування та можливостей політичної системи, низьким рівнем конфліктності і політичного насильства, переважанням юридичних процедур в дозволі політичних колізій, високим рівнем матеріального добробуту, розвиненою системою соціального захисту населення, численним «середнім» класом) і фрагментарна (що характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою суспільства, розбіжностями у питаннях розуміння влади, соціальною роз'єднаністю, відсутністю довір'я між різними групами, високим ступенем соціальної напруженості і конфліктності, нестабільністю урядів, вживанням насильства як головного методу здійснення державної влади);
- залежно **від ставлення до влади**: пануюча і контркультура;
- залежно **від ставлення до прогресу**: замкнена (націлена на відновлення за зразком, встановленим традиціями) і відкрита (орієнтована на зміни, легко засвоює нові цінності);
- залежно **від стилів політичної поведінки**: ринкова (де політика розуміється як різновид бізнесу і розглядається як акт вільного обміну діяльністю громадян) і етатистська (яка демонструє чільну роль державних інститутів в організації політичного життя і визначенні умов політичної участі індивіда);
- залежно **від виду політичного режиму**: демократична і недемократична;
- залежно **від класового підходу**: пролетарська, буржуазна, дрібнобуржуазна, аграрна і т.п.;
- залежно **від зв'язку з релігією**: божественно-традиційна (визнає священну природу влади, незмінність конкретної системи політичних відносин і її політичних норм) і світська (що характеризується прагматизмом, емпіризмом);
- залежно **від базових цінностей**, на які орієнтується та або інша спільність у політичній діяльності: загальносоціальна (в рамках якою базовою цінністю виступає людина з її потребами і інтересами) і елітарна (головною метою тут є сама влада, людина ж, суспільство розглядаються як засіб для досягнення даної мети).

## ***Особливості політичної культури в Україні***

На думку українського політолога А.П.Чередніченка, формування політичної культури - це наука і мистецтво. Науковими повинні бути як зміст виховного процесу, так і його форма і методи. Цей процес вимагає глибоких психологічних знань, певної педагогічної майстерності. Мистецтво виявляється в умілому обліку насущних і перспективних потреб і інтересів, стані громадської думки, в здатності зв'язувати свідомість і відчуття людей з назрілими задачами суспільного розвитку. Мистецтво виражається в здатності вибрати найдієвіші форми політико-виховної роботи, проникати в соціально-психологічну сферу мас, рішуче відмітати застаріле, висуваючи нові підходи до рішення насущних проблем.

Політична культура України формувалася на основі двох протилежних принципів. Принцип суверенності та свободи особи в українській політичній культурі відображений як демократичний досвід Запорізької Січі та багатовікової боротьби за національну незалежність. В основі іншого принципу лежить антидемократична практика. При всіх багатоманітних соціально-економічних, політико-ідеологічних і духовних змінах у розвитку українського суспільства протягом дорадянського, радянського і пострадянського періодів тип взаємовідношення населення і влади демонструє дивну постійність. В його основі лежить підданська політична культура, що характеризується залежністю індивіда від влади, очікуваннями отримати від неї різні блага. Слід зазначити, що в Україні підданська політична культура була доповнена рядом специфічних рис, обумовлених впливом цивілізаційних, географічних і історичних особливостей її розвитку. Так, за часів культу особи склалася, на думку ряду авторів, авторитарно-патріархальна політична культура, заснована на жорсткій системі панування «авангарду» і підкорення всіх інших. Зневага до людини, її інтересів і прав мала наслідком державне свавілля, нетерпимість до інакомислення, вкрай обмежені форми політичної участі, прямий обман народу і т.п. У свою чергу, застійний період, що породив негативне ставлення до свободи особи, викликав до життя багато пристосуванців з некритичним сприйняттям дійсності, пануючих думок і стандартів, встановленим верхівкою партійної номенклатури. Це час панування так званої конформістської політичної культури (від англ. conformist – згідний).

Політична культура сучасної України є синтезом різнорідних політичних цінностей, установок і стандартів політичної діяльності. Було б помилкою припустити, що декларування неспроможності комуністичних цінностей і ідеалів підданської політичної культури радянського типу може швидко привести до формування політичної культури активістського типу, культури громадянськості. Громадянська культура має свій темп і динаміку формування, які не співпадають із змінами економічного і соціального характеру, хоча і випробовує їх вплив.

Сьогодні для політичної культури України характерна фрагментарність. Фрагментарна політична культура не є єдиним цілим, а

сполучає елементи різнорідних субкультур. Вона відображає ситуацію розколу в суспільстві, стан перехідності. Для цього типу характерна відсутність згоди між носіями різних субкультур щодо базових цінностей, ідеалів і цілей суспільства. Це породжує підвищену конфліктність і соціальну напруженість, які обумовлюють політичну нестабільність у суспільстві. Фрагментарна політична культура не має яких-небудь стійких тенденцій. Процес її розвитку і трансформації в демократичну культуру суперечливий. З одного боку, помітні тенденції до самоорганізації, формування груп за інтересами, промислових, фінансових, аграрних лобі, національних рухів, релігійних організацій. З іншого, широкі верстви населення як і раніше дуже великі надії покладають на сильну державу.

В процес формування політичної культури сучасної України необхідно включити наступні моменти:

- розвиток суспільної самостійності та самодіяльності;
- подолання будь-яких залишків несвободи;
- вироблення справжньої демократичної свідомості.

Формування політичної культури в Україні може бути дієвим за умови інформаційної відвертості держави і інших політичних інститутів, повної гласності, високого рівня освіти пересічних громадян, свідомої дисципліни, масової активності, бажання брати на себе відповідальність за події, що відбуваються. Проте для формування і забезпечення політичної культури сучасній Україні потрібен час, по суті, ціла епоха в житті суспільства, насичена зростанням нової активності, затвердженням нового типу демократії та імен нових політичних лідерів.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Що таке політична культура?
2. Як, на Вашу думку, можна узгодити поняття «політика» та «культура»?
3. З яких елементів складається політична культура?
4. Які Ви знаєте типи політичної культури?
5. Які функції виконує політична культура?
6. Які політичні субкультури Ви можете назвати?
7. Як у політичній культурі України поєднуються демократичні та антидемократичні тенденції?

## ТЕМА 13. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ І ТЕЧІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

- Поняття ідеології • Лібералізм • Консерватизм • Соціалізм • Марксизм
- Соціал-демократія • Проблеми ідеології в Україні

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «ідеологія», «деідеологізація»;
- ❖ виділяти види ідеологій та характеризувати їх;
- ❖ порівняти різні види ідеологій;
- ❖ розкрити проблеми ідеологій в Україні.

Ключові поняття та терміни:	
<ul style="list-style-type: none"><li>• ідеологія;</li><li>• лібералізм;</li><li>• неолібералізм;</li><li>• консерватизм;</li><li>• неоконсерватизм;</li><li>• марксизм;</li><li>• соціал-демократія;</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• фашизм;</li><li>• націонал-соціалізм;</li><li>• сіонізм;</li><li>• шовінізм;</li><li>• націоналізм;</li><li>• неофашизм.</li></ul>

Термін «ідеологія» введений до наукового обігу на початку ХІХ ст. французом А. Деспот де Траси. В цей час ряд учених використовували поняття ідеологія в зневажливому значенні, проявляли різко негативне ставлення до неї. Революційні перетворення того часу показали, як теорії перетворюються в цінності, а потім – у символи віри, а в політичних битвах відбувається знищення людей в ім'я ідеологічних абстракцій. І лише з часом ідеологія, як явище, одержала визнання.

Сьогодні ідеологія - це соціально значуща, теоретично оформлена система ідей, в якій відображаються інтереси певних верств (класів) і яка служить закріпленню або зміні суспільних відносин. У свою чергу, політичні ідеології конкретизуються в політичних доктринах, складаючих основу програмних установок політичних партій і суспільно-політичних рухів. У політичних програмах ідеології набувають чіткість, яскраво виражену спрямованість на конкретну ситуацію, в них уточнюються заходи, які більш ефективні в досягненні певної мети, робиться безпосередній вихід на владні механізми перетворень.

Однією з найпоширеніших ідейно-політичних течій є лібералізм (від лат. *liberalis* - вільний). Лібералізм – це вельми складний і багатоплановий феномен, який виявляється в різних варіаціях, що розрізняються як усередині окремих країн, так і на міжнародному рівні. Інтерес до нього різко виріс в умовах, коли з світової арени почали один за одним зникати тоталітарні режими.

Своїми коренями класичний лібералізм як ідейно-політична течія пов'язаний з епохою буржуазних революцій ХVІІ-ХVІІІ ст. У числі засновників, класиків цієї течії називають представників британської

політичної думки Дж.Локка, А.Сміта, І.Бентама, французької – Ш.Монтеск'є, Б.Констана, німецької – І.Канта, В.Гумбольта, американської – Т.Джефферсона, Дж.Медісона і ін. Проте, саме поняття «лібералізм» увійшло до суспільно-політичного лексикону лише на початку ХІХ ст. Спочатку воно використовувалося в Іспанії, де в 1812 р. лібералами називали групу делегатів-націоналістів у Генеральних кортесах. Слід зазначити, що виник лібералізм у період боротьби проти феодального способу виробництва, політичної системи абсолютизму, духовного панування церкви. Його ідеї з'явилися виразом світогляду середнього стану, представленого перш за все вільними підприємцями або буржуазією, що сформувався на той час. Якщо спробувати виділити основоположні принципи лібералізму, то фундаментальним може бути названий принцип свободи особи, її самоцінності по відношенню до всіх суспільних інститутів, відповідальності особи як перед самою собою, так і перед суспільством, визнання права на самореалізацію всіх людей. Лібералізм відстоює вимогу індивідуальної свободи, достоїнства особи і терпимість до різних переконань інших людей. Зв'язавши свободу особи з затвердженням основоположних прав людини, лібералізм досить гармонійно поєднує принципи індивідуалізму і гуманізму. Для лібералізму індивідуальна свобода співпадає з політичною свободою і «природними правами», серед яких найважливішими є право на життя, свободу, приватну власність. Умовою реалізації цього принципу лібералізм розглядає обмеження об'єму і сфер діяльності держави, захищеність, перш за все, від свавілля держави приватного життя людини, забезпечення свободи його дій в рамках закону у всіх сферах суспільного життя. Держава покликана виконувати, за виразом Ф. Лассалья, роль «нічного сторожа», вона наділяється лише функціями з охорони громадського порядку й захисту країни від зовнішньої загрози.

Помітну роль зіграв лібералізм у виробленні принципів організації економічного життя. Йому належить заслуга в обґрунтуванні положення про те, що вільне індивідуальне і групове підприємництво, вільний ринок і вільна конкуренція є універсально значущими механізмами суспільного прогресу. Засновники лібералізму активно підтримували висунуте промисловими і фінансовими колами гасло «laissez faire» - «не заважайте діяти», вимагаючи ліквідації регламентації економічного життя. Вони вважали, що максимальне обмеження сфери діяльності держави, вільне розпорядження приватною власністю і відстоювання кожною людиною своїх розумних інтересів супроводжуватиметься загальним добробутом і розквітом індивідуальної свободи всіх членів суспільства. Безперечною заслугою лібералізму є обґрунтування і затвердження на практиці ідей вільнодумства і перш за все свободи індивіда від духовного підкорення церкви, права людей піддавати критиці релігійний світогляд. Лібералізм послідовно відстоює принцип свободи совісті, тобто право громадян сповідати або не сповідати будь-яку релігію, їх право і здатність самостійно формулювати свої етичні обов'язки, слідувати принципам або релігійній, або світській моралі. Так само підходить лібералізм і до соціальних ідей і ідеалів: люди повинні мати право вільно вибирати, яким з них віддавати свою перевагу.

На всіх етапах розвитку лібералізм не був однорідною течією, в ньому постійно протиставлялися різні політичні тенденції і ідеологічні установки. З часом в рамках лібералізму формується ряд нових ідей і принципів, що становлять зміст неолібералізму, який, на думку більшості учених, почав зароджуватися в 30-х роках ХХ ст. у США та пов'язаний з діяльністю Ф.Д. Рузвельта. Неолібералізм скорегував ряд важливих політико-економічних установок цієї доктрини. Корегування пов'язане перш за все з переосмисленням економічної і соціальної ролі держави. Визнається необхідним певна участь держави в регулюванні економічних відносин, проведенні активної соціальної політики. Неоліберали виступають за обмеження влади монополій, перерозподілу матеріальних благ через систему податків і державної допомоги на користь бідних верств суспільства. Під прапором ідеології неолібералізму створена так звана модель «соціально відповідальної держави» (Welfare state), яку називають державою «загального благоденства». Сьогодні ідеї неолібералізму як і раніше залишаються ідейно-теоретичною основою діяльності демократичної партії США.

**Консерватизм** Опонентом лібералізму протягом тривалого періоду історії виступає консерватизм. Якщо лібералізм був прапором буржуазних революцій XVII-XVIII ст., то консерватизм виник як антиреволюційна феодально-клерикальна ідеологія. До недавнього часу в нашій політичній лексиці поняття «консерватизм» (від лат. conservare - зберігати) вживалося з негативним відтінком. Воно служило для позначення відсталості прихильності до всього незмінного, застарілого в суспільному житті і визначалося не інакше як реакційний напрям у політиці. Сьогодні учені всього світу відзначають стійкий інтерес до цієї політичної течії, до переосмислення його ідейних установок. Цей інтерес обумовлений тим, що 80-і роки ХХ ст. були тріумфальними для політичних партій консервативної орієнтації.

У науковій літературі зустрічаються різні визначення консерватизму. В найзагальнішому вигляді його можна трактувати як соціально-політичну течію, орієнтовану, на збереження і зміцнення форм економічного, соціального та політичного життя, що вже існують, традиційних духовних цінностей, на заперечення духовних змін, критично-негативне відношення до проектів реформістів. Вперше оформлення консерватизму у відносно струнку систему поглядів відбулося в період після Великої французької революції XVIII ст. Пальма першості засновника консерватизму належить англійцю Е.Берку, книга якого «Роздуми про революцію у Франції» дотепер вважається чимось на зразок біблії консерватизму. Видними представниками консервативної політичної думки були французи Ж. де Местрі, Ф. де Шатобріан, іспанець Х.Д. Кортес, німець О. фон Бісмарк. Історично консерватизм, безумовно, пов'язаний з феодальним суспільним устроєм і є виразником інтересів світських і церковних феодалів. Але соціальна база його значно ширше. Як правило, консерватизм виражає ідеї і установки таких соціальних груп, положенню яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного та соціального розвитку. Консерватизм відображає інтереси тих, хто випробовує страх перед майбутнім через його невизначеність і



непередбачуваність. В ідеології консерватизму є видимими три кардинальні проблеми, які й сьогодні є ключовими як в самій цій теоретичній традиції, так і в боротьбі консерватизму з іншими течіями. Перша проблема – це розуміння раціонального в соціально-історичному прогресі. Друга – це відношення до суспільства. Третя – це тема революції. Розглядаючи першу проблему, консерватизм вважає, що людський розум обмежений в своїх можливостях сприйняття суспільства і його тотальності, усвідомлення значення та мети соціального процесу й визначення місця людини в цьому процесі. Представники консерватизму вважають, що суспільними справами, разом з розумом, править Проведіння. Соціальний процес вони розглядають як результат проб і помилок, досвід, що накопичується та передається з покоління в покоління, втілений в соціальних інститутах і цінностях, які людина не сконструювала свідомо, а тому і не в праві їх радикально змінювати. В основі консерватизму лежить традиціоналізм – ідеал збереження традиційних цінностей пов'язаних з сім'єю, релігією, становими розмежуваннями. Консерватизм свідчить, що хоча ми повинні прагнути поліпшення наших інститутів, ми не ставимо задачу переробити їх, і тому повинні прийняти як дане багато з того, що ми не розуміємо; ми повинні постійно діяти всередині і в межах як цінностей, так і інститутів, які створені не нами.

Друга проблема пов'язана із з'ясуванням сутності суспільства і взаємостосунків людей в цьому суспільстві, а також з визначенням характеру взаємовідносин між суспільством і державою. Консерватори протистоять у рішенні цих питань прихильникам концепції природного права і договірною походження держави. Консерватори вважають, що держава – це певна постійно існуюча органічна цілісність, окремі частини якої з'являються, видозмінюються і зникають, але сама вона залишається незмінною.

Третя проблема торкається питання про соціальні зміни: еволюційні і революційні. Виходячи з ідеї обмеженості розуму у визначенні суті і напряму розвитку соціальних процесів, а також з уявлення про органічний характер суспільства і держави, консерватори дотримуються концепції історичної єдності минулого, теперішнього часу і майбутнього, спадкоємності і оновлення соціальних зв'язків, що передаються від предків до нащадків. Майбутнє повинне виводитися з минулого і тому вони велике значення надають формуванню історичної свідомості своїх народів, поважному відношенню до спадщини минулого. Звідси і різко негативне відношення консерваторів до революції. Консерватори вважають, що спроби здійснити радикальний розрив з дійсністю і реалізувати на практиці раціонально сконструйовану схематичну модель суспільства неминуче веде до негативних результатів. Людський розум не всемогутній і тому буде зроблено багато помилок як в самому проекті повного переоблаштування суспільства, так і в ході реалізації цього проекту, і взагалі немає ніяких гарантій того, що повна реконструкція приведе до працюючої системи. Консерватори віддають перевагу поступовим змінам у суспільстві, які залишають можливість їх подальшого корегування.

Для консерваторів одним з найважливіших понять є категорія порядку, що протистоїть хаосу. В підтримці такого порядку, головна роль відводиться державі, яка відділяється від суспільства і стає над ним. Лише сильна держава здатна забезпечити порядок, стримати егоїзм різних соціальних груп і підпорядкувати їх єдиній меті, загальному благу. Свобода для консерваторів не має абсолютного характеру, вона відносна і допускається лише в рамках необхідних обмежень. Для консерваторів інтереси держави, нації, спільності невимірно вище, ніж інтереси індивіда або окремої соціальної групи. Консерватори вважають найважливішим чинником суспільного порядку нерівність, оскільки жодне суспільство, за їх уявленнями, неможливе без ієрархії. Рівність повинна лише існувати в області моралі і чесноти, де всі зобов'язані виконувати свій борг.

У перебігу історичного розвитку консерватизм, як і лібералізм, зазнав істотних змін. Так в 70-х роках ХХ ст. виникає історично нова фаза в розвитку консерватизму – неоконсерватизм. Пов'язують її з приходом до влади республіканців на чолі з Р. Рейганом в США, у Великобританії – консерваторів на чолі з М. Тетчер, у ФРН – блоку ХДС-ХСС на чолі з Г. Колем. Неоконсерватизм формується на ґрунті протистояння неолібералізму і соціалізму, в ньому домінують дві центральні ідеї: підкорення індивіда державі та забезпечення політичної і духовної спільності нації. Неоконсерватори в економіці виходять зі свободи ринкових відносин, але вони проти того, щоб кінцева мета суспільного розвитку пояснювалася категоріями індивідуалізму, свободи, демократії. Такі цілі визначаються інтересами держави, нації, отже, рішення повинні прийматися в загальних інтересах, а не будь-яких особистих, приватних, групових. Принципово визнаючи необхідність втручання держави в економіку, неоконсерватори все ж таки вимагають певного обмеження цього втручання. З їхньої точки зору, «кращий уряд той, що править менше». Неоконсерватори послідовно виступають проти надмірного обкладання податками крупного капіталу. Оскільки вони є запеклими супротивниками зрівняльного розподілу благ, та вимагають скорочення різних соціальних програм, оскільки переконані, що перетворення держави в «дійну корову» розбещує людину. Сучасна держава повинна лише створювати рівність можливостей, але не рівність результатів. Значне місце в діяльності неоконсерваторів займає міжнародна проблематика. Збільшення влади своєї країни, перетворення її на світову державу вони вважають вищою і абсолютною метою, якій повинні бути підпорядковані інтереси всіх. Неоконсерватори відрізняються готовністю до вживання більш дієвих засобів для затвердження авторитету своєї держави. Лише в надзвичайних ситуаціях, на їх думку, виявляється «сутність державного авторитету». Звідси випливає необхідність зміцнення владних функцій держави. Проте це зміцнення пов'язується ними не зі здійсненням ідеї рівноправності, а із збереженням і посиленням ієрархічності. Неоконсерватори визнають досконалою тільки таку структуру організації політичної влади, до якої допускаються лише представники елітарних верств суспільства.

## **Соціалізм**

Соціалізм як ідейно-політична течія та один з напрямів суспільно-політичної думки й сьогодні залишається достатньо популярним. Ідеї соціалізму виникли в глибокій давнині і пов'язані в першу чергу з побудовою і функціонуванням ранньохристиянських общин. Своє теоретичне і ідеологічне оформлення соціалізм одержав у роботах класиків утопічного соціалізму Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оуена, Ш. Фур'є, А. Сен-Симона. Вважається, що сам термін «соціалізм» увів до наукового обігу (фр. socialisme, від лат. socialis - суспільний) французький вчений П. Леру в 1834 році. Він вжив його з метою протиставлення терміну «індивідуалізм». З того часу з поняттям «соціалізм» зв'язуються концепції соціально-політичного розвитку, що шукають шляхи посилення тенденції до соціальної гармонії. Всі соціалістичні концепції виходять з того, що на зміну індивідуалізму йдуть асоціації, спільна діяльність людей, інтереси яких не вступають у руйнівні конфлікти. Саме колективістське суспільство, засноване на принципах рівності людей і соціальної справедливості, покликане подолати егоїзм і взаємовідчуження людей. Слід зазначити, що в основі різних підходів до розуміння соціалізму знаходиться одне питання: яка матеріальна, економічна основа майбутньої спільності. Спроби дати на нього ту або іншу відповідь і породжують численні різновиди концепцій соціалізму. Так у середині XIX ст. спробу відповісти на це питання зробили німецькі мислителі К. Маркс і Ф. Енгельс. На базі їх вчення сформувалася ідеологічна течія – марксизм, який проголосив себе ідеологією пролетаріату і протягом тривалого часу був пов'язаний з робітничим рухом. В ученні Маркса можна виділити дві сторони: теоретичну і політичну. Теоретична частина аналізує суть соціалізму, обґрунтовує закономірності його народження всім ходом загальноісторичного процесу. Політична – присвячена артикуляції, виразу інтересів робочого класу і обґрунтуванню політичних засобів реалізації.

На початку XX ст. марксизм розколовся на дві протиборчі течії: ленінізм і соціал-демократію. Сформувалися дві ідеологічні течії, які зв'язували загальні ціннісні установки, а саме ідея рівності та братства всіх людей, заснована на соціальній справедливості, пріоритеті суспільного над особистим, визнання необхідності втручання держави в регулювання суспільних відносин.

Відмовившись від основного принципу марксизму про одночасний перехід до соціалізму найрозвиненіших країн, В.І. Ленін і його прихильники висунули ідею про «слабку ланку» в ланцюзі капіталістичних країн – Росію і виступали з вимогою насильного захоплення влади, зламу буржуазної державної машини, експропріацію приватної власності та перетворення її на суспільну (державну) власність. Ідеологія ленінізму стала основою Жовтневої (1917) революції і побудови соціалізму в СРСР і інших країнах. На базі цієї ідеології пройшли усупільнення виробництва, колективізація села, сформувалася могутня тоталітарна система. Як і всі системи подібного роду, соціалістична система виявилася не ефективною та припинила своє існування на початку 90-х років XX ст.

Історія виявила слабкі місця **марксистсько-ленінської** ідеології:

- абсолютизація ролі робітничого класу та нехтування іншими суспільними верствами;
- нетерпимість до інакомислення;
- заперечення перспектив та історичних можливостей у розвитку капіталізму та його опори – приватної власності на засоби виробництва;
- апологетика революційних (насильницьких) форм соціально-політичних перетворень.

Принципово інших установок дотримуються **соціал-демократи**. Вважають, що родоначальниками цієї течії є німецькі мислителі і суспільні діячі Е. Бернштейн і К. Каутський, які відкрито виступили проти революційно-насильницьких установок марксизму. Сьогодні в основі соціал-демократизму лежить концепція «демократичного соціалізму» (термін увів до наукового обігу К. Каутський) або соціалізму з «людським обличчям».

Основні положення концепції полягають у наступному:

- акцент на державне регулювання економіки та підтримку ідеї змішаної економіки;
- участь трудящих в ухваленні рішень на рівні компаній і підприємств;
- участь профспілок в розробці національної економічної політики;
- самоврядування колективів робітників та фермерів;
- націоналізація ряду найбільших промислових підприємств;
- контроль держави за діяльністю транснаціональних компаній;
- забезпечення мінімальної рівності громадян у сфері освіти, охорони здоров'я, культури і інформації;
- розробка злагодженого законодавства із захисту навколишнього середовища і забезпеченню політичної стабільності в світі.

З погляду соціал-демократів, соціалізм – це не конкретний суспільний лад, а процес упровадження соціальної справедливості в суспільне життя. Цей процес не має конкретно-економічних і політичних обмежувачів і триває вічно. В основі такого розуміння лежить відома формула Е. Бернштейна «рух – все, мета – ніщо». Виходячи з такого розуміння соціалізму, лідери соціал-демократичних партій не роблять трагедії з поразки на парламентських або інших виборах, оскільки згідно цій точці зору, соціалізм на практиці в тому або іншому ступені є реальністю у вигляді окремих елементів і інститутів. Підтверджує це і формування різних «моделей соціалізму». Найбільш відомими є шведська й німецька моделі. В результаті практичного втілення політико-економічних установок соціал-демократизму в період правління соціал-демократичних партій у Німеччині, Швеції були досягнуті порівняно високий рівень і якість життя. Проте в 80-90-х роках в економіці цих країн виявилися негативні тенденції, пов'язані з державним монополізмом і бюрократизмом, зниженням стимулів для приватної ініціативи. Ці тенденції призвели до уповільнення темпів зростання економіки цих країн, і, як

наслідок, до зниження рівня та якості життя. В результаті соціал-демократи тимчасово втратили підтримку більшості виборців.

**Націоналізм** *Націоналізм – ідеологія, спрямована на здобуття національної держави або автономії у межах іншої держави, забезпечення політичного та етнокультурного розвитку суспільства.*

**Шовінізм** – найбільш одіозна форма націоналізму, сповідування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших націй; поширення ідеї національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Цей термін з'явився у Франції в 1831 році. В комедії братів Коньяр «Триколірна кокарда» одним з героїв був агресивний новобранець Ніколя Шовен де Рокфор. Вважається, що прообразом цього персонажа була реальна особа – ветеран наполеонівських війн, вихований у дусі поклоніння імператору – творцю «величі» Франції. Словом «шовінізм» прийнято позначати різноманітні прояви націоналістичного екстремізму.

**Фашизм** – доктрина і практика творення «корпоративної держави», основаної на підкоренні вождю. Ідеологом і провідником фашизму був Беніто Муссоліні. З націоналізмом фашизм пов'язаний тим, що реалізовувався у межах одної держави, яка ототожнювалася з нацією і національним міфом про спадковість тогочасної Італії від Римської імперії. Але на першому місці у теорії фашизму стоїть не нація, а держава. Назва «фашизм» походить від обраного фашистами символу єдності і влади – зв'язки пруття, які мають латинську назву «фасції». Початково фашистами Муссоліні називав членів італійських бойових дружин.

Основу формування фашистських або профашистських режимів в Італії, Іспанії, Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині та інших країнах становили ідеологізовані партійні організації з жорсткою напіввійськовою структурою на чолі з лідерами-вождями. Здобуваючи тими чи іншими засобами державну владу (вперше це вдалося італійським фашистам у 1922 р.), вождистські партії перетворювали державу на знаряддя втілення національних утопій, обґрунтування колоніальних загарбань (здобуття для нації «життєвого простору»), проведення репресивних заходів проти політичних супротивників та усіх незгодних з політикою режиму. Соціальний, політичний та економічний простір фашистських країн підлягав тотальному контролю з боку держави та силових структур правлячої партії.

**Нацизм** (правильно – націонал-соціалізм) – ідеологія, доктрина та практика творення тоталітарної соціалістичної держави у Німеччині перед і під час Другої світової війни. За основу взятий шовінізм французького штибу («Німеччина понад усе»), яким виправдовувалася необхідність завоювання нових територій і творення міфу про право на це. Від фашизму взятий принцип корпоративної держави. На відміну від італійського фашизму, на перше місце націонал-соціалісти ставили не державу, а націю («справжні арійці»). На практиці нацистська Німеччина була мілітаризованою тоталітарною соціалістичною державою, досягнення якої у забезпеченні

соціальних пілг для населення (за рахунок мілітаризації економіки та пограбування інших народів) були значними. Застосування терміну «фашизм» для визначення націонал-соціалізму є не зовсім коректним штампом.

***Сіонізм – різновид єврейського націоналізму, національний рух та національна доктрина, змістом якої є збереження євреями національної ідентичності та національної єдності, створення й розвиток єврейської національної держави, збереження національної культури, мови, звичаїв.***

***Анархізм – ідеологія, яка заперечує державу та владу взагалі, велику приватну власність при допущенні дрібної, проголошує крайній індивідуалізм, нічим не обмежену свободу.***

До традиційних соціально-політичних течій відносяться і релігійні доктрини католицизму, православ'я та ісламу.

***Проблеми ідеології в Україні*** Пошук орієнтирів на шляху демократизації України актуалізує питання ідеології – поняття, на яке після розпаду Радянського Союзу було накладене своєрідне табу, особливо, коли йшлося про ідеологію суспільну або державну. В українській масовій свідомості та в деяких вітчизняних науковців поняття ідеологічної різноманітності трактувалося як відсутність будь-якої ролі держави в ідеологізації суспільства і виправдовувалося це явище минулим гірким досвідом радянської моноідеології. Сьогодні це поняття набирає певного значення. Суспільні перетворення без відповідного ідеологічного забезпечення в умовах України не матимуть необхідного позитивного результату, тому протягом останніх років йдуть пошуки такої ідеології в діапазоні від соціалізму до лібералізму. Йде процес вибору в системах «соціалізм-капіталізм», «суверенність-союз», «схід-захід», формується громадянське суспільство.

Після розпаду радянської тоталітарної держави, разом з нею, як її символ та підґрунтя, була зламана комуністична ідеологія, що, за висловлюванням М.Бердяєва, виконувала роль своєрідного символу віри. Вона була тією віссю, навколо якої об'єднувалося радянське суспільство і, зламавши її, народ відмовився від будь-якої ідеології взагалі. Відмежовуючись від ідеології на рівні теорії, Україна впроваджувала її на практиці, намагаючись прищепити українцям загальнолюдські цінності в спектрі від національних до ліберальних. Але теза про згубність, а тому й відсутність державної ідеології, міцно вкоренилася у політичну свідомість суспільства. Відсутність державної ідеології вважалася здобутком демократії й передумовою побудови громадянського суспільства. Усвідомлюючи сумні наслідки колишньої заідеологізованості всіх сфер суспільного життя, політики України наголошували на деідеологізації. Внаслідок такого підходу маємо ситуацію, коли в надзвичайно політизованому та ідеологізованому суспільстві, де діють біля двох сотень партій, лише державу намагаються вивести за межі будь-якої ідеології.

Українське суспільство переживає системну кризу, в межах якої духовно-ідеологічна криза знаходиться на першому місці, оскільки вже давно доведено М. Вебером та Ф.Хаєком, що політико-економічні відносини в

суспільстві визначаються його духовністю та пануючою ідеологією. Як приклад, капіталізм, викликаний до життя релігійною протестантською етикою, що обожествляє працю. Сучасні західні суспільства завдячують своєму існуванню таким духовно-ідеологічним чинникам, як міцна протестантська моральність, ідеї соціал-демократії, нова (з 1891 р.) соціальна доктрина католицької церкви. Отже, для мобілізації українського суспільства на період реформ необхідна ідеологія, що ґрунтується на духовності народу та на відповідних моральних цінностях, які притаманні йому. Її необхідність неодноразово доводилася у статтях сучасних українських політиків та науковців. Загальнонаціональна ідеологія не може бути згодою всіх окремих ідеологій, оскільки існують ідеології недемократичні, ті, що не приймають умов демократичного діалогу. Тому інтегративна ідеологія – це ідеологія не всіх, а більшості.

В українській політології до розуміння об'єднуючої суспільство ідеології є три підходи:

- така ідеологія необхідна, вона має право на існування;
- така ідеологія потрібна, але її існування неможливе, оскільки ст. 15 Конституції України забороняє існування обов'язкових ідеологій;
- така ідеологія потрібна, але вона може бути заснована не на змістовних, а на формальних, структурних моментах, тобто процедурах, правилах.

Проблема інтегративної ідеології в Україні тісно пов'язана з проблемами дослідження української національної ідеї, яка, на думку вчених, повинна стати стрижнем об'єднуючої ідеології. Але на сьогодні немає чіткої концепції інтегративної ідеології, тому і не розроблений механізм її впровадження, і як наслідок, на шляху реформ і суспільних перетворень Україна залишається без системного ідеологічного забезпечення.

### **Питання для самоперевірки:**

1. Як Ви розумієте поняття «ідеологія»?
2. Які Вам відомі принципи та ознаки лібералізму?
3. Які Вам відомі принципи та ознаки консерватизму?
4. Чим соціал-демократія відрізняється від марксизму?
5. Фашизм та націонал-соціалізм: спільне і відмінне?

## СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Атаманюк, З. М. Еліта як соціальний феномен [Текст] / З. М. Атаманюк // Перспективи. – 2003. – № 4. – С 96-101.
- Афонін, Е. Історична місія авторитаризму [Текст] / Е. Афонін // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 52-62.
- Ашин, Г. К. Курс элитологии [Текст] / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М., 2000.
- Бабієва, А. Політичне насилля: теоретичний аспект [Текст] / А. Бабієва// Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С 161-168.
- Баталов, Э. Глобальний кризис демократии [Текст] / Э. Баталов // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 2. – С. 13-24.
- Бебик, В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика [Текст] / В. М. Бебик – К., 2000.
- Варій, М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології [Текст] / навч.-метод. посібник / М. Й. Варій – К., 2003.
- Волинський, А. Ідеологічна структуризація суспільно-політичних інтересів [Текст] / А. Волинський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С 71-81.
- Воронов, І. Громадянське суспільство і влада [Текст] / І. Воронов // Людина і політика. – 2003. – № 1.
- Воронов, І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру [Текст] / І.О. Воронов. – К., 2005.
- Выдай, А. Лидерство: мужчина и женщина [Текст] / А. Выдай // Персонал. – 2001. – № 3. – С 26-31.
- Гаджиев К. С. Политология [Текст]: учеб. для вузов / К. С. Гаджиев. – М., 2004.
- Гаман-Голутвина, О.В. Политическая элита – определение основных понятий [Текст] / О. В. Гаман-Голутвина // Полис. – 2000. – № 3.
- Громадські об'єднання в Україні [Текст]: навч. посібник / за ред. В. М. Бесчасного. – К., 2007.
- Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України [Текст] / Заг. ред. Ф. М. Рудич. – К., 2006.
- Дамье, В. В. Тоталитарные тенденции в XX веке // Мир в XX веке [Текст]: сб. ст. – М.: Наука, 2001.
- Денисюк, С Тендерні аспекти формування іміджу політичного лідера [Текст] / С Денисюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С 106–113.
- Дмитренко, М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення [Текст] / М. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С. 134-138.
- Дмитренко, С. Народ-етнос: сутність та термінологічні особливості етнополітичного визначення поняття [Текст] / С. Дмитренко // Людина і політика. – 2004. – № 4. – 28-33.



- Заболоцький, В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія [Текст] / В. П. Заболоцький. – Донецьк, 2001.
- Завершанский, К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта [Текст] / К. Ф. Завершанский // Полис. – 2001. – № 2. – С. 113-131.
- Зоткин, А. Роль региональных элит и столичного истеблишмента в формировании властной элиты Украины [Текст] / А. Зоткин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 95-108.
- История политических и правовых учений [Текст] / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2000.
- Капустин, Б. Г. Что такое консерватизм? [Текст] / Б. Г. Капустин // Свободная мысль. — XXI. – 2004. – №2. – С. 44-53.
- Капустин, Б. Г. Что такое либерализм? [Текст] / Б. Г. Капустин // Свободная мысль. – XXI. – 2004. – №8. – С. 33-55.
- Кармазин, М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття) [Текст] / М. С Кармазін. – К., 1998.
- Кирилюк, Ф. М. Політологія Нової доби [Текст]: навчальний посібник / Ф. М. Кирилюк. – К., 2003.
- Кіндратець, О. Деякі аспекти формування сталої демократії [Текст] / О. Кіндратець // Політичний менеджмент, – 2006. – № 6. – С 63-73.
- Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера [Текст]: пер. з нім. / ред. Є. Причепій. – К., 2002.
- Котигоренко, В. Причинність етноконфліктів: Впливи глобалізації [Текст] / В. Котигоренко // Політична думка. – 2002. – № 1.
- Красин, Ю. А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире [Текст] / Ю. А. Красин // Полис: политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 122-123.
- Курас, І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення [Текст] / І. Ф. Курас. – К, 2004.
- Лапкин, В. В. Политические трансформации в России и на Украине в 2004-2006 гг.: причины и возможные последствия [Текст] / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Полис: политические исследования. – 2007. – № 1. – С. 104-119.
- Основи демократії [Текст]: навч. посібник / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – К., 2004.
- Пазенок В. Демократія і людина. Теорія і українська дійсність [Текст] / В. Пазенок // Політика і час. – 2003. – №2.–С 3–15.
- Панарин, А. С. Глобальное политическое прогнозирование [Текст] / А. С. Панарин. – М., 2001.
- Пахарев, А. Багатопартійність і партійні системи – поняття не тотожні [Текст] / А. Пахарев // Віче. – 2002. – №2.
- Пахарев, А. Д. Политическое лидерство и лидеры [Текст] /А. Д. Пахарев.– К.,2001.
- Півнева, Л. Політична і популярна культура як предмет політологічного аналізу [Текст] / Л. Півнева // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 74-81.

- Підмазко, Є. Концептуальні основи політичної культури як наукової теорії [Текст] / Є. Підмазко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 7. – С 108-114.
- Пірен, М. Проблеми формування сучасної української еліти [Текст] / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С 39-48.
- Піча, В. М. Політологія [Текст]: навч. посібник / В. М. Піча, Н. М. Хома. – К. – Львів, 2001.
- Політологія [Текст]: учебник для вузов / под ред. М. А. Василика. – М., 2004.
- Політологія [Текст]: учеб. пособие / под ред. проф. Н. И. Сазонова. – Харьков, 2001.
- Політологія [Текст]: підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
- Політологія [Текст]: підручник для студентів ВНЗ / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 2001.
- Політологія: історія та методологія [Текст]: навч. посібник / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000.
- Попов, С.А. Партии, демократия, выборы [Текст] / С. А. Попов. – М., 2003.
- Примут, М. Партії і партійні функції [Текст] / М. Примут // Віче. – 2002. — № 5.
- Пугачев, В. П. Введение в политологию [Текст] : / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев – М., 2002.
- Реутов, Е. В. Общество и власть. Кризис легитимности? [Текст]: / Е. В. Реутов // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 82-88.
- Рогозин, Н. П. Украина: партии и партийная система [Текст] / Н. П. Рогозин. – Донецк, 2006.
- Розова, Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса, 2003.
- Романюк, О. Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне [Текст] / О. Романюк // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 55-59.
- Руденко, В. Н. О перспективах демократии в современном обществе [Текст] / В. Н. Руденко // Полис: политические исследования. – 2006. – №4. – С. 716.
- Рудич, Ф. М. Політологія [Текст]: підручник / Ф. М. Рудич. – К., 2004.
- Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира [Текст] / под ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – Харьков, 2005.
- Степико, М. Українська політична нація: проблеми становлення [Текст] / М. Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С 19-29.
- Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність [Текст] / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2004. – №5. – С 31–39.
- Траверсе, О. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях [Текст] / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С 86-96.
- Траверсе, О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства [Текст] / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1.

– С 27-36.

- Троян, С.С. Порівняльні політичні системи сучасності [Текст]: навчальний посібник / С. С. Троян. – К., 2003.
- Тураев, В. Етнополитология [Текст]: учеб. пособие / В. Тураев. – М., 2004.
- Тягло, О. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу [Текст]: / О. Тягло // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С 3–18.
- Українська політологія: витоки та еволюція [Текст] : навч. посібник /за ред. Ф. Кирилюка. – К., 1995.
- Фісун, О. Типології політичних систем: основні підходи [Текст] / О. Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. — №5.– С 39-50.
- Формування політичної еліти в Україні [Текст]: зб. – К., 2004.
- Хантингтон, С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст]: пер. с англ. / С. Хантингтон. – М., 2003.
- Хилько, М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей [Текст] / М. Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С 115-126
- Холод, В. В. Політологія [Текст]: підручник / В. В. Холод. – Суми, 2006.
- Холод, О, М. ЗМІ та імідж політиків [Текст] / О. М. Холод. – К., 2004.
- Чабанка, М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця [Текст] / М. Чабанка // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С 83-92.
- Чиркин, В. Е. Современное государство [Текст] / В. Е. Чиркин. – М., 2001.
- Шульга, Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости [Текст] / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг – 2006 – № 4. – С. 24-37.
- Щербинина, Н. Г. Теории политического лидерства [Текст]: учеб. Пособие / Н. Г. Щербинина. – М, 2004.
- Юрченко, Н. Феномен политического лидерства [Текст] / Н. Юрченко // Политический менеджмент – 2004 – №1. – С. 63-74.

## ЗМІСТ:

<b>ВСТУПНЕ СЛОВО</b> .....	1
<b>ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ I: ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ</b> ..	5
ТЕМА 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА .....	5
ТЕМА 2. ПОЛІТИКА І ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА .....	17
ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА.....	24
ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ .....	35
ТЕМА 5. ДЕМОКРАТІЯ: ПОНЯТТЯ, ТЕОРІЇ І МОДЕЛІ .....	45
ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО.....	58
<b>ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II: ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ЇЇ ІНСТИТУТИ</b> .....	67
ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА .....	67
ТЕМА 8. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ОБЩЕСТВА .....	77
ТЕМА 9. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА .....	86
ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ.....	96
ТЕМА 11. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ .....	108
ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА .....	117
ТЕМА 13. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ І ТЕЧІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ .....	126
<b>СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ</b> .....	137

Навчальне видання

**Галь Богдан Олександрович**  
**Єгорова Олена Віталіївна**  
**Зенкін Михайло Васильович**  
**Колісник Дмитро Вікторович**  
**Поух Анатолій Володимирович**  
**Пушкін Віктор Юхимович**  
**Чорнобаєв Володимир Іванович**

**ПОЛІТОЛОГІЯ**  
*(модульний курс)*

Навчальний посібник

3-тє видання, перероблене та доповнене

Видано в редакції авторів.

Комп'ютерна верстка М.В. Зенкіна

Підп. до друку 16.04.2013. Формат 30x42/4.  
Папір офсет. Ризографія. Ум. друк. арк. 7,8  
Обл.-вид. арк. 7,8. Тираж 100 пр. Зам. №

Підготовлено до друку та видруковано  
у Державному ВНЗ «Національний гірничий університет».  
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.

49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.